

**ՔՐԵԱԿԱՆ ԲԱՐՔԵՐԻ,
ԼԵԶՎԻ ԵՎ ՎԱՐՔԱԳԾԻ
ԱԶԴԵՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ
ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ
ԲՈՆՈՒԹՅԱՆ ԴՐՍԵՎՈՐՄԱՆ ՎՐԱ**

Գայանե Հովակիմյան

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Բռնության՝ հասարակության մեջ տարածված դրսևորումները մեր պետության գոյության, զարգացման և սոցիալական համերաշխության առաջնային սպառնալիքներից են: Դրանք երկար ժամանակով խաթարում են անվտանգության հիմնարար սյուները, ձևավորում են սոցիալական պաթոլոգիաներ և հասարակության բևեռացում, անվստահություն և բռնության շղթա, և ի վերջո կարող են վտանգել պետականությունը:

Բռնության հասարակական դրսևորումները միջանձնային, ներխմբային, ներպետական և միջպետական հարաբերություններում սոցիալական որոշակի խմբերի, այդ խմբերին պատկանող անձանց վարքագծի հետևանք են: Ընտանեկան բռնությունից մինչև ծայրահեղական տեռորիստական ակտերի հիմքում անձանց որոշակի վարքագիծն է՝ որպես կայուն, որոշակի համակարգի ներսում ամրապնդված վար-

քաղձային նորմ, որը հաճախ ձևավորվել և գործում է որոշակի ենթամշակույթի ներսում:

Այդպիսի ենթամշակույթ է գողական/քրեական ենթամշակույթը: Սովորաբար (նաև մեզանում) այն ցուցադրվում և խրախուսվում է որոշակի ինստիտուտների գաղափարախոսության շրջանակում, բրուտալ արժեքների և վարքագծի օրինակով և խրախուսմամբ, զանգվածային լրատվամիջոցներով և այլն: Քրեական բարքերը էական ազդեցություն են ունենում հասարակական որոշակի խմբերի վրա՝ ներառելով նրանց այդ մշակույթի վերարտադրության մեջ:

Հանրային հարաբերություններում քրեական ենթամշակույթն ավելին է, քան հանցավոր փակ խմբավորման բարքերը: Սույն հետազոտությունն ուղղված է հանրային կյանքում բռնության տարածման վրա այդ բարքերի, լեզվի, վարքագծի ազդեցության ուսումնասիրությանը:

Հատկապես խորհրդային Միության փլուզումից հետո այդ «հակամշակույթը» դուրս է եկել իր սահմաններից՝ վարակելով հանրային հարաբերությունները, ներթափանցել սոցիալական ինստիտուտներ՝ իր ազդեցությունը տարածելով սոցիալական տարբեր խմբերի վրա: Արդյունքում հանրային հրաշալի ռեսուրսը՝ հայաստանյան հասարակության ստեղծագործական պոտենցիալը, չի կարողանում առավելագույնս առաջ գնալ և ձևավորել առողջ ու զարգացող սոցիալական օրգանիզմ: Ժամանակակից հայաստանյան հասարակական կյանքի բազմաթիվ արատավոր պրակտիկաներ ձևավորվել են դեռևս խորհրդային ժամանակներում, բոլորովին այլ իրականության մեջ, սակայն հասել են մեր օրեր և ապակառուցողական (դեստրուկտիվ) ազդեցություն են թողնում նոր իրողության մեջ հանրային հարաբերությունների վրա: Դրանց մեջ առավել վտանգավոր են բռնության մղող և համապատասխան դերային սպասումներ ձևավորող չգրված օրենքները և սերնդեսերունդ փոխանցվող վարքագծերը: Չնայած խնդրի արդիականությանը՝ մինչ այժմ

չեն իրականացվել բազմակողմանի հետազոտություններ, որոնք կանդորադառնային դրան, կցուցադրեին խորհրդային հասարակարգում ձևավորված քրեական ենթամշակույթի ազդեցությունն այսօրվա ինստիտուտների և սոցիալական խմբերի վրա՝ բռնության հարաբերությունների վերացման և կանխարգելման նպատակով:

Ծառայելով այդ նպատակին՝ սույն հետազոտությունը ներառել է քրեական ենթամշակույթի ձևավորման և կայացման պատմական, մարդաբանական, սոցիոլոգիական և հոգեբանական մոտեցումները և ներկայացնում է բազմապլան վերլուծություն՝ փաստարկված մարդկային կյանքերի պատմություններով:

Հաշվի առնելով Հայաստանում 2018 թ. տեղի ունեցած թավշյա հեղափոխության հռչակած գաղափարախոսությունը, իրականացման ընթացքը և ձևավորվող գործընթացները՝ ուղղված բռնության և քրեական ենթամշակույթի ազդեցության նվազեցմանը, սույն հետազոտության հիման վրա մշակվել է ուղեցույց՝ նախատեսված քաղաքականություն մշակողների, այն իրականացնող պետական կառույցների և հանրային խմբերի համար:

ՀԵՏԱՉՈՏՈՒԹՅԱՆ ՄԵԹՈԴԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հետազոտության իրականացման համար համադրվել են միջգիտակարգային մոտեցումներ, և ձևավորվել է համալիր մեթոդաբանություն, որն արտացոլում է ինդրի պատմական, մշակութային, սոցիալական և հոգեբանական ասպեկտները: Այդ մոտեցման հիման վրա առաջադրվել են հետևյալ խնդիրները.

- կատարել պատմական կարճ էքսկուրս և նշել «բանալի» դրվագներ քրեական բարքերի, լեզվի և վարքագծի ձևավորման և ինստիտուցիոնալացման ընթացքից մինչ-խորհրդային, ապա՝ խորհրդային հասարակարգի պայմաններում.

- նկարագրել քրեագողական բարքերի տրասնֆորմացիան, հանրային հարաբերությունների դեֆորմացիան նորանկախ Հայաստանում.
- ուսումնասիրել այդ ոչ ֆորմալ համակարգի ինստիտուցիոնալ, մշակութաբանական արտահայտումները և դրանց ազդեցությունը սոցիալական խմբերի և ինստիտուտների վրա.
- ուսումնասիրել, թե ինչպես են քրեական հակամշակույթի դերային մոդելները հանգեցնում բռնության տարածման.
- ներկայացնել առաջարկությունների փաթեթ՝ ուղեցույց՝ ուղղված հանրային քաղաքականության ոլորտում քրեական ենթամշակույթի (մշակույթի, հակամշակույթի) ազդեցության նվազեցմանը և բռնության մշակույթի կանխարգելմանը:

30

Ելնելով հետազոտական նպատակից և խնդիրներից՝ հետազոտության ընթացքում կիրառվել են տեղեկատվության ստացման և վերլուծության հետևյալ մեթոդները.

1. Փաստաթղթերի ուսումնասիրություն
2. Գրականության վերլուծություն
3. Փորձագիտական հարցազրույց
4. Խորին հարցազրույցներ. կիրառվել է որակական հետազոտությունների նարատիվների մեթոդիկան
5. Հոգեբանական զրույց. իրականացվել է նախկին ազատագրկվածների հետ:

Հետազոտական և փաստագրական նյութերի հավաքման աղբյուր են ծառայել այն փորձագետները, որոնք անձնական, մասնագիտական փորձառություն, ակադեմիական գիտելիք ունեն ոլորտում:

Շատ կարևոր են հետազոտությանը մասնակցած բոլոր փորձագետների անձնական նվիրումը, նրանց գիտելիքը,

բացառիկ փորձառությունը, անձնական տեղեկությունները հաղորդելու պատրաստակամությունը, ինչի առթիվ խորին շնորհակալություն նրանցից յուրաքանչյուրին:

Պետք է նշել, որ ոլորտային մասնագիտական գիտելիքը Հայաստանում սահմանափակ է, և փորձագիտական շրջանակը մեծ չէ, ուստի փորձագետներն ընտրվել են ձևակույտի մեթոդով: Եական գործոն է եղել միջգիտակարգային կլաստերով փորձագիտական կազմի ընտրությունը, ինչն ապահովել է հնարավորինս ամբողջական, բազմաշերտ և համապարփակ տեղեկատվության ստացումը:

Իրականացվել են խորին հարցազրույցներ և հոգեբանական զրույցներ, և կիրառվել է նարատիվ պատմությունների մեթոդը դատապարտված, նախկին ազատազրկվածների հետ: Այս մեթոդի հիման վրա կազմվել է առաջնային աղբյուրի՝ պրակտիկաները կրողների պատմությունների հիման վրա գործելակերպերի ներկայացումը:

Հետազոտության մեթոդաբանությանը համապատասխան՝ մշակվել են երկու տիպային հարցաշարեր.

1. Փորձագիտական հարցաշար
2. Խորին հարցազրույցի ուղեցույց:

Սույն հետազոտությանն իրենց անձնական պատմությունները ներկայացնելու համար նաև խորին շնորհակալություն դրանց հեղինակներին, որոնց անվան և ազգանվան առաջին տառերը փոխված են՝ ելնելով նրանց անձնական կյանքի գաղտնիության և անձնական տվյալների չնույնականացման իրավունքի ապահովումից:

Ծանոթություն. հետազոտվող թեմայի եռությունը պահանջեց սույն գրքի գլխավոր խմբագրի՝ Գ. Տեր-Գաբրիելյանի մասնակցությունը սույն հետազոտությանը՝ որպես ռեսպոնդենտ: Նրա հետ հարցազրույցն ամբողջությամբ հրապարակվում է որպես սույն գրքի վերջաբան:

ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅԱՆ ԱՐԴՅՈՒՆՔՆԵՐԻ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ

Գլուխ 1. Զրեական ենթամշակույթի ձևավորման և զարգացման ընթացքը մինչխորհրդային և խորհրդային համակարգում

32 | Զրեական, հանցավոր խմբավորումները և նրանց ենթամշակույթը բոլոր ժամանակներին և հասարակարգերին բնորոշ երևույթներ են: Սոցիալական կարգին հակադրվող խմբավորումները հավաքագրում և մասսայականացնում են ընդհանուր մշակույթին դեմ գործելակերպեր, պաշտպանում և առաջ են տանում որոշակի սահմանների մեջ գործող և իրենց այդ հիմքով նույնացնող անձանց շահեր, որոնք այնուհետ մշակութաբանական և գործառնական ազդեցություններ և տարածում են ստանում⁵: Այնուամենայնիվ, փակ համակարգերի առանձնահատկությունը հենց այն է, որ դրանք մարգինալացված խմբեր են և դրանց ազդեցությունն էլ սահմանափակ է ընդհանուր մշակութաբանական և սոցիալական համատեքստում: Բազմաթիվ հետազոտություններ կան, որոնք հանցագործությունների և քրեական խմբավորումների ձևավորման պատճառներն են դիտարկում⁶: Ակադեմիական գիտելիքի շրջանակում դրանք հաճախ ներառված են հանցագործության և պատժի տեսությունների մեջ: Վերջին 50 տարում տարբեր գիտակարգերի մեջ առկա մոտեցումները ներառվել են դեհիանտոլոգիա ուղղության մեջ, որն իրավաբանների, սոցիոլոգների, կրիմինոլոգների և հոգեբանների ուսումնասիրությունների միակցում է և ժամանակակից քրեական իրավունքի հիմնասյունն է հանրային քաղաքականության մեջ:

5. Օրինակ՝ Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում գեներալի գոյությունը, Լատինական Ամերիկայում «Մ 13» խմբավորումը. այս շարժումները ևս ձևավորվել էին սոցիալական որոշ խմբի շահեր առաջ տանելու և պաշտպանելու համար (Գայանե Հովակիմյան, Դաշտային ազգագրական նյութեր (ԴԱՆ), Երևան, 2019, Սամվել Սաղաթեյան, 62 տարեկան):

6. Дышев, С. (2008), Воры в законе и авторитеты. Москва: Эксмо.

«Ցարական իշխանության վերջին տարիներին արդեն իսկ հստակ ձևավորված այդ ենթամշակույթը կար, (...) Օդեսայում հանցագործ կյանքին նվիրյալները շատ էին, և նրանք մի հետաքրքիր լեզու ունեին, և այդ լեզվով տարածվում էր այդ մշակույթը: Խորհրդային տարիներին իշխանությունները մի խնդիր ունեին՝ շատ լուրջ. ոչ միայն խրախուսել, այլ նաև օգտագործել իրենց նպատակների համար»⁷:

Հայկական իրականության մեջ գործող քրեական բարքերի և չգրված օրենքների հիմքերը և ակունքները տանում են դեպի խորհրդային, ապա՝ մինչ այդ գործող ցարական Ռուսաստանի, Պարսկաստանի, Օսմանյան Թուրքիայի ժամանակ ձևավորված քրեական բարքեր, որոնք տարբեր բնակավայրերում գործող հանցավոր խմբավորումների գործելաոճեր էին, և նշվել են առնվազն դեռևս 19-րդ դարից սկսած⁸: 19-րդ դարի ռուսաստանյան տարածքից պահպանվել և փոխանցվել են առանձին գողերի պատմությունների և նրանց հիշողությունների վերաբերյալ գրառումներ, ինչպես նաև ուսումնասիրություններ, որոնք վկայում են, որ այդ ժամանակահատվածում արդեն իսկ ձևավորվում և փակ խմբերում տարածում էին գտնում քրեական ենթամշակույթի խոսքը, լեզուն, արտահայտչամիջոցները, տարածման և ազդեցության ձևերը: Հայկական էթնոմշակութային միջավայրի վերաբերյալ, բացի Րաֆֆու ստեղծագործությունից, սույն հետազոտողներին այլ գործեր և ստեղծություններ հայտնի չեն և սույն հետազոտության համար չեն հավաքվել: Ռուսաստանյան միջավայրում աշխարհագրորեն առանձնացվել են այն քաղաքները, որոնք առավել քան կարևոր էին այս մշակույթի տեսանկյունից,

7. Գայանե Հովակիմյան, ԴՄԼ, Երևան, 2019, Վարդան Հարությունյան, 59 տարեկան:

8. Տե՛ս, օրինակ, Րաֆֆի (1989), Խաչագողի հիշատակարանը: Հասանելի է՝ <http://armenianhouse.org/raffi/khachagogh-am/1.html> [դիտվել է 18.07.2020]:

օրինակ՝ Օդեսան⁹: Ռուսաստանյան քրեագողական մշակույթում Օդեսայի առանձնահատուկ դերը պայմանավորված էր նաև նրանով, որ այս քաղաքը գտնվում էր հրեաների բնակեցման իրավունքի շրջանի ներսում: Լինելով ակտիվ և սովորաբար բարձր կրթությամբ էթնիկ փոքրամասնություն՝ հրեաները, զրկված լինելով շատ իրավունքներից, հատկապես այս ծովափնյա քաղաքում առանձնահատուկ ակտիվություն էին դրսևորում, ներառյալ դիմադրությունը ցարական Ռուսաստանին, և այդ էթնիկ-մշակութային դիմադրությունը, ինչպես նշվում է նաև սույն գրքի այլ մասերում՝ Ռուսաստանի կողմից գաղութացված այլ էթնոսների վերաբերյալ, միավորվում էր քրեական մշակույթին, որը նույնպես դիմադրության դրսևորում էր:

Օդեսայում տարբեր լեզուների ազդեցությամբ, այդ թվում՝ իդիշի, ռուսերենի, լեհերենի խառնուրդից ծնված՝ քրեագողական մշակույթի ժարգոն-(ենթա-) լեզվի և նրա համապատասխան ենթամշակույթի վերաբերյալ ուսումնասիրությունները, անշուշտ, առանձին վերլուծության կարիք ունեն և հետաքրքիր են այն առումով, որ մինչ մեր օրեր որոշակի բառապաշար, գործելակերպեր, վարքային դրսևորումներ բխում են հենց այդ ժամանակահատվածի և տվյալ տարածաշրջանի պատմաքաղաքական իրողությունից, ներառյալ հայաստանյան այսօրվա իրականությունում: Բազմաթիվ բառեր կան, որոնց ծագումնաբանությունը տանում է հենց այդ միջավայրից ծագմանը: Օրինակ՝ *շմուռ*-ը, որը քրեակատարողական հիմնարկներում խուզարկության իրականացման համար օգտագործվող բառն է, իդիշից է ծագել, նշանակում է 8 և գալիս է այն պրակտիկայից, որ դեռևս ցարական

9. «Լինելով նավահանգստային և բազմամշակութային քաղաք՝ Օդեսան, ըստ երևույթին, հատուկ նշանակություն ձեռք բերեց որպես կրիմինալության կենտրոն՝ իր սրամտության հետ միաձուլված: Եվ այդ մշակույթում իդիշ լեզուն շատ մեծ դեր սկսեց կատարել, որովհետև գաղտնի լեզու էր պետք, և շատ հաճախ գաղտնի լեզուն վերցվում էր իդիշի բառերից: Գործածվում էր, ասենք, «խագա»՝ «տան» փոխարեն (хаза՝ house, տուն) և այլն»: Տե՛ս գրքի վերջին հարցազրույցը Գ. Տեր-Գաբրիելյանի հետ:

Ռուսաստանում ամեն առավոտ Օդեսայի բանտում ժամը 8-ին եղել է խուզարկություն¹⁰: Այս առումով շատ կարևոր է հասկանալ, որ դեռևս 100 տարուց առաջ ձևավորված գործելակերպերը տեղափոխվել են հայկական իրականություն ոչ միայն խոսքային, այլ նաև մի ամբողջ գաղափարական ու մշակութաբանական ազդեցությամբ և անփոփոխ պահպանվել մինչև այսօր, ինչը ցույց է տալիս քրեական ու քրեակատարողական համակարգերի չվերափոխված, չզարգացող, մեր հասարակությունում «ստաբիլ» դարձած բնույթը:

1920-ականներին, խորհրդային կարգերի հաստատմամբ, քրեական բարքերի և խմբավորումների հետ կապված երկու հակասական գործընթացներ տեղի ունեցան: Առաջինը բանդիտիզմի և բոլոր հնարավոր քրեական խմբավորումների դեմ պայքարն էր: Բանդիտական խմբավորումները խորհրդային հասարակարգի ձևավորման սկզբնական ժամանակահատվածում որևէ առնչություն չէին տեսնում այդ հասարակարգի հետ՝ չնայած նույն հեղափոխականների շարքերում քիչ չէին հանցավոր խմբերին առնչություն ունեցած անձինք: Այնուամենայնիվ, պաշտոնական քաղաքականության մեջ այս շրջանում այդ երկու խմբերի միջև տեղի ունեցան առճակատումներ: Խորհրդային իշխանությունը հաստատվելուց հետո հռչակեց հանցավորության դեմ պայքարը: Դա կարևոր էր երկրում կայունություն հաստատելու համար: Հաշվի առնելով հատկապես աղքատությունը, սովը, անօթևան երեխաների մեծ թիվը՝ խնդիր էր դրվել երիտասարդ սերնդին և երեխաներին հանել քրեական խմբավորումների ազդեցությունից և նրանց դաստիարակել խորհրդային քաղաքացու ոգով:

Այդ պետական քաղաքականությունը, որ հռչակված էր, արտացոլված է ԽՍՀՄ ժամանակաշրջանի հայտնի գրքում և ֆիլմում՝ «Շկիդ հանրապետությունը», որը հենց ցուցադրում

10. Հարությունյան, Վ. (2014), Այլախոհությունը խորհրդային Հայաստանում: Երևան, Վան Արյան:

Է իրավախախտ, քրեական ենթամշակույթի հակված տղաների փոխակերպումը և խորհրդային քաղաքացու կերպարի ձևավորումը¹¹:

Այդ պայքարի շարժառիթը նաև քաղաքական թշնամու դեմ պայքարն էր և դրանում քրեական խմբավորումների հնարավոր դերը: Առանձին խմբեր, անհատներ, գաղտնի խմբավորումներ իրենց անհամաձայնությունն էին հայտնում խորհրդային կարգերին և նրանց գաղափարախոսությանը:

«Գաղափարական թշնամու» դեմ պայքարը սկսվեց խորհրդային կարգերի հաստատման հենց սկզբից («չեկա»-ն¹² ձևավորվեց 1917 թ.) և գնալով ավելի ու ավելի մեծ թափ ստացավ՝ ամենաանողորմ ձևերով շարունակվելով մինչև Ստալինի մահը (1953 թ.): Ինչու է կարևոր պատմական այս երևույթի դիտարկումը սույն ուսումնասիրության շրջանակում. պատմական աղբյուրները վկայում են, որ խորհրդային համակարգի ռեպրեսիաների հետևանքով շուրջ 10-15

11. Белых, Г. и Пантелеев, Л. (2017), Республика ШКИД. Москва, Энас-книга.

12. Հակահեղափոխության, սաբոտաժի և սպեկուլյացիայի դեմ պայքարելու արտակարգ հանձնաժողովը (ռուս.՝ Всероссийская чрезвычайная комиссия по борьбе с контрреволюцией и саботажем при Совете народных комиссаров РСФСР (ВЧК при СНК РСФСР)) կազմակերպվել է 1917 թ. դեկտեմբերի 7-ին և գոյություն է ունեցել մինչև 1922 թ.: Հանձնաժողովը ղեկավարում էր ռուս հեղափոխական, սովետական քաղաքական գործիչ Ֆելիքս Չերժինսկին (1877 - 1926): «Չեկա»-ն պայքարում էր հակահեղափոխականության դեմ, սակայն իր գոյության ընթացքում մեծ դեր ունեցավ «Կարմիր ահաբեկչության» (որի գաղափարն առաջ է քաշել Նույն Ֆելիքս Չերժինսկին) իրականացման գործում, որը ահաբեկման միջոց էր հակահեղափոխականների, «դասակարգային թշնամիների» և այլ սոցիալական խմբերի դեմ վերջիններիս բանտարկման, գնդակահարման և քստորի միջոցների կիրառմամբ: «Կարմիր ահաբեկչության» հետևանքով զոհերի թիվը, տարբեր հետազոտողների գնահատմամբ, տատանվում է 50 հազարից 140 հազարի միջև:

մյն մարդ տարհանվեց, ազատագրվեց և արտոլվեց¹³: Մասսայական բռնությունները, ազատագրկումները, ճամբարների Գուլագ համակարգը հանգեցրին նրան, որ պետությունն անկարող էր կառավարել մարդկանց այդ քանակությունը՝ առանց դիմելու նրանց ներսում գտնվող «օգնականների»: Քանի որ գլխավոր թշնամին համարվում էին «քաղաքականները», «օգնականները» նախ և առաջ հավաքագրվում էին «քրեականներից»: Դրան գումարած՝ քրեական ենթամշակույթը, ստանալով առավելություններ ճամբարում, շատ հարցերում իր վրա էր վերցնում վերահսկողությունը: Այստեղ պետք է հաշվի առնել, որ ճամբարի քաղտնտեսությունը հիմնված էր նախ և առաջ ստրկական աշխատանքն օգտագործելու վրա՝ կոռուպցիոն նպատակներով (այսինքն՝ ճամբարի ղեկավարության բարգավաճման, իսկ զեկերի¹⁴՝ գոյատևման ցանկացած գնով): Որպեսզի այդ կառուցվածքային «պայմանագիրը» քրեական ենթամշակույթի և պետական համակարգի միջև գործի, քրեական ենթամշակույթը շատ առավելություններ ստացավ:

«Մեծ քանակությամբ մասսաների տեղավորելու և

13. Ըստ այլ աղբյուրների՝ ԽՍՀՄ ընթացքում, հատկապես 1917-1960 թթ. ընկած ժամանակահատվածում, ռեպրեսիաներից տուժածների թիվը շատ ավելի մեծ է: Սովետներից միայն մահացածների թիվը նշում է մոտ 60 միլիոն՝ գուցեև ընդգրկելով նաև Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի զոհերին, որոնք, նույնպես ըստ այլընտրանքային աղբյուրների, շատ ավելի էին, քան ընդունված 20 միլիոնը: Ըստ այդ մոտեցման համարվում է, որ պատերազմում այդքան զոհեր չէին լինի, եթե չգործեր ստալինյան բռնապետությունը և տոտալիտար ռեպրեսիվ համակարգը: Այդ մոտեցման տեսակետից զոհ են համարվում ոչ միայն ռազմի դաշտում մահացածները կամ նացիստների կողմից ոչնչացված խաղաղ բնակիչները, այլև բոլորը, որոնք մահացան ոչ բնական մահով՝ պատերազմի պատճառով: Դեմոգրաֆիական հետազոտությունները և բնակչության աճի դինամիկան (ցարական ժամանակների հետ համեմատած) ցույց են տալիս, որ, իրոք, միայն 50-60 միլիոն մարդկանց հավելյալ մահվամբ է հնարավոր բացատրել ԽՍՀՄ բնակչության աճի իրական դինամիկան, այսինքն՝ թերաճը:

14. «Չեկ»-ը ռուսերեն ЗК (заключенный каналопармеев) հապավումից է: Չեկ-երը Գուլագների դատապարտվածներն էին, որոնք 1931 թ. օգտագործում էին Բելամոր-բայթիական ջրանցքի շինարարության ժամանակ: Ընդհանուր առմամբ «զեկ» են անվանում բանտարկյալներին: «Չեկ» բառը լայն տարածում ստացավ գրողների, բանաստեղծների և անարդարացիորեն դատապարտված այլ անհատների շնորհիվ, որոնք սկսեցին գրել Գուլագների մասին:

պահելու հարց է եղել: Ստեղծվել են առաջին Գուլագները, քանի որ այդ մարդկանց պահելու համար ո՛չ այդքան մարդ ունեին, ո՛չ այդքան իրավապահ: Ներսում, դե, գիտեք, եթե կան շատ կուտակումներ, կարող է լինել քաոս: Այդ իրավիճակում տեղի ունեցան որոշակի կարգավորումներ»¹⁵:

«Պաշտոնապես» քրեական ենթամշակույթը սկզբնական շրջանում ուներ «չգրված» դեկլարացիա կամ հիմնական կանոններ՝ գողական աշխարհի կանոնագիրք: Դրա որոշ դրույթները/սկզբունքներն էին.

1. Պետք չէ համագործակցել իրավապահ համակարգի հետ.
2. Դուք իրավունք չունեք սովետական կարգերում որևէ աշխատանք կատարել, որովհետև սովետական կարգերը ստրկատիրական կարգեր են, իսկ դուք ստրուկ չեք.
3. Ոչ մեկը իրավունք չունի գողանալ (քրեական, ո՛չ քաղաքական) բանտարկյալից, «դրսում» խրախուսվում է պետությունից գողանալը, սակայն ներսում արգելվում:

«Ըստ որոշ աղբյուրների՝ հեղինակություններին խառնվեցին տարբեր ինտելեկտով մարդիկ, որոնք դեմ էին սովետական կարգերին, և այդ խառնուրդը բերեց չգրված դեկլարացիայի»¹⁶:

Այսպիսով, այս (սկզբնական) փուլում քրեական ենթամշակույթն ինստիտուցիոնալացվում էր որպես գոյատևման համակարգ և, ինչ-որ առումով, դիմադրություն բռնի արքորին և բռնի ազատագրկումներին: Սակայն հաջորդ փուլերում, վերը նշված պատճառներով, քանի որ քրեական խմբի և իշխանության շահերի համընկման նշանակալի գոտի կար, տեղի ունեցավ այդ «կառուցվածքային համագործակցության պայմանագրի» ձևավորումը:

---

15. Գայանե Հովակիմյան, ԴՄՆ, Երևան, 2019, Գևորգ Սիմոնյան, 45 տարեկան:
 16. Նույն տեղում:

Հենց այս հակասությունը լավագույն նկարագիրն է քրեական աշխարհի. ըստ սեփական «օրենքի»՝ այն պիտի հակադրվի իշխանությանը: Սակայն իրականում, քանի որ իշխանությանը բացարձակապես հակադրվելը ա) անհնարին է, բ) շահավետ չէ, քրեական ենթամշակույթը մերձենում է ցանկացած բռնատիրական, անարդար, շահագործողական իշխանությանը, և նրանց հարաբերությունները դառնում են բնութագրելի որպես «ամալգամա»՝ զոդախառնույթ:

Ինչպես ասացինք, քրեական ենթամշակույթը նոր ձև ստացավ Գուլագի ներսում: Վերջինս պետական կառույց էր՝ կալանավայրերի և ճամբարների գլխավոր վարչություն, որը, սակայն, հետագայում դարձավ անվանում ամբողջ համակարգի համար, ներառյալ բանտերն ու ճամբարներն իրենց բնակչությամբ, և ձևակերպվեց որպես խորհրդային կարգերը բնութագրող սոցիալական երևույթ՝ արտացոլելով տոտալիտար հաստատությունների բնույթը: Այն ճամբարների ներքին կյանքի և նրանցում գտնվող մարդկանց միջև հարաբերությունների մի կազմակերպում էր, որի հիմքում երկու գործառույթ էր ընկած՝ գոյատևման և պետական իշխանության հետ հարաբերության, դրա հանդեպ ինքնակազմակերպման: Երկրորդ գործառույթը շատ կարևոր է հասկանալ, քանի որ, դառնալով ինքնուրույն գործող, կազմակերպված կառուցվածք, այն արդյունավետ էր դառնում իրավապահ համակարգի համար, որը բավարար ռեսուրսներ չունեի հսկողություն իրականացնելու դատապարտված միլիոնավոր մարդկանց, այդ թվում՝ տարբեր մշակույթներով, լեզվով և սովորույթներով խմբերի նկատմամբ: Եվ աստիճանաբար անցում կատարվեց պայքարից դեպի համագործակցության. տարբեր աղբյուրներ և փորձագիտական վկայություններ նշում են, որ հստակ է եղել իրավապահ մարմինների՝ Գուլագները կառավարող խմբի, և քրեական խմբավորումների առաջնորդների միջև կապը: Դա մի կողմից ապահովում էր այդ հաստատությունների կայունությունը, մյուս կողմից՝ հնարավորություն տալիս ձևավորել սովետական

տնտեսությունը չվարձատրվող աշխատուժի հաշվին, որը փաստորեն «այդ համակարգի ատաղձն էր»: Ամբողջ խորհրդային Միության արտադրության հիմքերը դրվեցին հենց գուլագային հարկադիր համակարգում, և աշխատանքը, որպես հարկադիր միջոց, դարձավ ատելի և ստրկատիրական:

Շատ կարևոր է հասկանալ այս կապը: Աշխատանքի և համընդհանուր (ինչպես նաև մասնավոր) սեփականության նկատմամբ արհամարհական վերաբերմունքը, հանրային սեփականությունից գողանալը, պետական աշխատանքը արդյունավետ չկատարելը գողական ենթամշակույթի անկյունաքարային գաղափարախոսությունն էին: Իսկ միլիոնավոր բռնադատվածների, հատկապես քաղաքական զեկերի՝ այդ աշխատանքի կատարումն ու Գուլագներում վերահսկողության ապահովումն իրագործվում էր հենց քրեական ենթամշակույթի և նրա լիդերների օգնությամբ:

«Ատաղձը գոյությունն ունեցող ստրկատիրական ուժի վրա հենված, իսկ ստրուկները Գուլագի բազում, միլիոնավոր զոհերն էին, որոնք այնտեղ ծրի աշխատանք էին կատարում, վատ որակի: Եվ այնպիսի հասկացություններ, ինչպես «խալտուրա», «գռդոն», «տուֆտա», որոնք նույն հասկացություններն են, Սովետական Միության, այսպես ասած, հիմնաքարային, գլխավոր հասկացություններից էին: Եվ երբ ես հասկացա, թե Սովետական Միության քաղտնտեսությունը իրականում ինչի վրա է հիմնված, բնականաբար, ես շատ բաներ սկսեցի հասկանալ նաև մշակութային և ենթամշակութային այդ վարքային երևույթների վերաբերյալ: Մարդը ոչնչություն է, զրո է, նա ո՛չ իրավունք ունի սեփականության, նա չունի ոչինչ... նրանք չէ՛ սեփականությունը. կա՛մ ուժեղին է, կա՛մ հանրային է»¹⁷:

17. Գայանե Հովակիմյան, ԴԱՆ, Երևան, 2019, Գևորգ Տեր-Գաբրիելյան, 56 տարեկան:

Այս համագործակցությունը աստիճանաբար ձեռք բերեց նաև մեկ այլ՝ խորհրդային Միության համար շատ կարևոր գործառուլթային հատկանիշ: Կարևոր է հասկանալ, թե, ի վերջո, ինչ գաղափարական ընդհանրություն կար, որ բացի գործառուլթային արդյունավետությունից՝ ապահովում էր նաև խորհրդային համակարգի վերարտադրությունը:

Դա տեղի էր ունենում հենց այն «գոդախառնույթի» շնորհիվ, որը ձևավորվել էր քրեական մշակույթի և պետության միջև: Այդ «գոդախառնույթի» երկու բաղադրիչները շատ լավ ձևա-կերպվել են մեր գրուցակիցների կողմից:

Նախ՝ համակարգի բացասման սկզբունքը. ով դեմ է խորհրդայինին, արդեն իսկ կողմնակից է նրան հակասող համակարգին և այլընտրանքային ճշմարտությանը:

«Սովետի ժամանակ քանի որ պետության մեջ ֆարսը շատ էր, և իրականում ինքը շատ հարցեր չէր լուծում, ինքը՝ գողերի ինստիտուտը, ալտերնատիվ իրականություն էր, որ ասում էր՝ ճիշտը ես եմ: Այսինքն՝ ինքը ուներ իր ուստավը, քանի որ պետության ուստավը կեղծ էր, և մարդիկ գիտեին, որ պետությունից գողանում էին, ապա այդ «ալտեր-մշակույթը» կարծես ճիշտ էր դառնում»¹⁸:

Մյուս բաղադրիչն ընդհանուր գաղափարական հենքն էր, որը նոր հարթակ էր համատեղ պայքարի համար՝ ընդդեմ ցանկացած «շեղվող» կարծիքի, մոտեցման և ընդհանուր առմամբ՝ այլախոհության ցանկացած դրսևորման:

«Պրոլետարիատի և ինտելիգենցիայի միջև անդունդ կա, դա կրթության անդունդն է: Մտավորականության ու բուրժուազիայի (միջին խավ) միջև անդունդ կա. դա ունեցվածքի անդունդն է: Չուտ ծագման իմաստով այդ երկու խավերը շատ մոտ են եղել, և «Պրոլետարներ բոլոր երկրների, միացե՛ք» կարգախոսը ցույց է տալիս

18. Գայանե Հովակիմյան, ԴԱՆ, Երևան, 2019, Լուսինե հառատյան, 40 տարեկան:

այն, որ սովետական իշխանության համար մյուս խավերը գիտակցվում էին որպես խորթ: Նկարագրվածից ելնելով՝ իրենց բնականորեն ամենամոտիկ խավը գողական աշխարհն էր ու քրեական հանցագործներն էին, որոնց ուղղահայաց հարաբերությունները շատ մոտիկ էին բոլշևիկյան պետության մեջ ձևավորված ուղղահայաց հարաբերություններին, որտեղ մի կուսակցություն էր որոշում ամեն ինչ, և առաջնորդը իր ենթակաների շղթայով նույն տրամաբանությամբ էին աշխատում»¹⁹:

42

Այս գաղափարական ընդհանրության և միասնության պարագայում անցում կատարվեց գողական ենթամշակույթի կանոնակարգված, ուղղորդված գործունեության, և քրեական ենթամշակույթը ամրապնդվեց ու ինստիտուցիոնալացվեց և՛ որպես մշակութային, և՛ որպես գործառնական համակարգ: Իհարկե, խորհրդային համակարգը պաշտոնապես պայքարում էր այդ երևույթի դեմ, մյուս կողմից՝ այդ երկու համակարգերը, կարծես, մեկը մյուսին պատնեշ էին, քանի որ կիրառում էին ազդեցության նույն ձևերը: Այսպիսով, գաղափարական թշնամուն ոչնչացնելու և խորհրդային քաղաքացու կերտման երազանքին և նպատակին զուգահեռ (դրանով փորձ էր արվում կրթել և դաստիարակել խորհրդային քաղաքացուն, որ, իբր, նրանք ապրում են ճիշտ և արդար հասարակությունում) ձևավորվող ֆարսային հարաբերությունները բյուրեղանում էին: Երկուսի էլ՝ և՛ պետության, և՛ քրեական մշակույթի բռնի բնույթը միմյանց լրացնում էին և ուժգնացնում:

Քրեական մշակույթի մեջ այլ ազգային, էթնիկ մշակույթների դերը (բացի նախնական՝ հրեական-օղեսայական հիմքից) նույնպես շատ կարևոր է հասկանալ: Սրանց ընդգրկումն այդ մշակույթի մեջ նույնպես հաճախ պայմանավորված էր

19. Գայանե Հովակիմյան, ԴԱՆ, Երևան, 2019, Վահրամ Մարտիրոսյան, 61 տարեկան:

արհամարհանքով և դիմադրությամբ՝ խորհրդային կարգե-
րի հանդեպ, ինչպես նաև գոյատևման ցանկությամբ:

*«Պետք է հասկանալ, որ Գուլագի մշակույթը և գո-
ղականության մշակույթը կազմավորվել է արևել-
յան այդ հոսքի մեծ ազդեցությամբ, այդ կովկաս-
յան՝ հյուսիսային նախևառաջ, բայց կովկասյան, ոչ
միայն, նաև հարավային, նաև հայերի, վրացիների
և միջինասիական ժողովուրդների բարքային հոս-
քից, նրանց ավանդույթների ազդեցությամբ: Եվ դա,
օրինակ, կարող է շատ հետաքրքիր հետազոտու-
յուն լինել, որովհետև ռուսերենում, եթե ռուսական
համացանցը նայենք, ապա և՛ իդիշի ու գողական
լեզվի փոխհարաբերությունները, և՛ Օդեսայի դերը
ռուսական կրիմինալ մշակույթի մեջ բավական հե-
տազոտված է: Կան հսկայական բառարաններ բոլոր
կրիմինալ տերմինների, նաև հայիոյանքների խոր-
քային հետազոտություններ կան՝ սերելով դրանք,
այսպես ասած, աստծո և աստծո շուրջ գտնվող այդ
արժեքների նկատմամբ վերաբերմունքից: Բայց,
ասենք, կովկասյան կամ, օրինակ, թաթար լինի թե
ուղմուրտ, կամ միջինասիական, ասենք՝ ուզբեկ և
այլն, այդ ցեղախմբերի և ազգերի ավանդույթների
և մշակույթի ազդեցությունը գուլագային մշակույթի
և ընդհանրապես խորհրդային Միության մշակույթի
ծնավորման վրա շատ քիչ է հետազոտված»²⁰:*

Եթե համեմատենք մինչխորհրդային և արդեն իսկ խորհր-
դային ժամանակահատվածում քրեական ենթամշակույթի
ազդեցության և զարգացման ընթացքը, ինչպես նաև վերլու-
ծենք էթնիկ և աշխարհագրական առանձնահատկություն-
ները, պետք է նշել, որ այն աստիճանաբար ընդլայնվեց և
դարձավ պետության մեջ առանձին «պետության» հավակ-

20. Գայանե Հովակիմյան, ԴԱՆ, Երևան, 2019, Գևորգ Տեր-Գաբրիելյան, 56
տարեկան:

նող համակարգ: Եվ շատ կարևոր է, որ այն արդեն ԽՍՀՄ տարբեր ժողովուրդների ադապտացիայի, հակազդեցության, բարքերի փոխակերպված արտացոլումն էր՝ ամբողջացված Գուլագում:

«Տարանջատումը մտավ երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո: Երկրորդ պատերազմի ժամանակ հետաքրքիր զարգացումներ են տեղի ունենում: Օրինակ, բոլոր նրանց, ովքեր եղել էին գերի 45-46 թթ., սկսում էին դատապարտել: Այնուհետև՝ «վլասովականները», որոնք պատերազմի տարիներին վերադարձել էին Գերմանիայի կողմը: Եվ այդ մարդիկ գնացին կալանավայրեր իրենց հիերարխիայով: Եվ նրանց թիվը 100 չէր, այլ հազարավոր: Քառասունութ թվականին Խորհրդային Միությունում օրենք ընդունվեց, որ հատուկ պետական վտանգավոր հանցագործներին առանձնացնեն: Եվ նրանց առանձնացնելու համար Գուլագի կազմում ստեղծում են առանձին ճամբարներ: Այսպիսով, ձևավորվեցին այն ճամբարները, որտեղ նստեցին քաղաքականները²¹»:²²

Խորհրդային իշխանության հետ քրեական մշակույթի համագործակցության ձևերը փոխակերպվեցին և հստակեցվեցին հատկապես երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո՝ չնայած այն պաշտոնական դիսկուրսին, որ Խորհրդային Միությունը պայքարում էր գողերի դեմ:

Այնուամենայնիվ, մինչ նշված ժամանակահատվածը, քրեական ենթամշակույթի՝ Գուլագից դուրս հանրային կյանքում ազդեցությունը դեռ շատ չէր նկատվում, այն դեռ չէր զգացվում որպես ամենօրյա կյանքի փաստ Գուլագի համակար-

21. Որոշ հետազոտողներ այս օրենքը կապում են համակարգի «հումանիզացիայի» և գուլագային բռնության «դեմ պայքարի» հետ. քաղաքականներին առանձնացնելը քրեականների ոտնձգություններից նրանց խնայելու գործառույթ էլ ուներ:

22. Գայանե Հովակիմյան, ԴԱՆ, Երևան, 2019, Վարդան Հարությունյան, 59 տարեկան:

գից դուրս, քանի որ այդ ազդեցության ներթափանցումը ոչ կալանային կյանք տեղի էր ունենում աստիճանաբար: Պետք է դիտարկել, թե ինչպե՛ս և ե՛րբ սկսվեց այդ համակարգի տարրերի, պրակտիկաների, այդ թվում՝ բռնի՝ բռնությամբ, ուժի ազդեցությամբ հարաբերություններ կանոնակարգելու հարաբերությունների ներթափանցումը Գուլագից դուրս հանրային կյանք, և ինչպե՛ս դրանք հանրայնացվեցին՝ կալելով ԽՍՀՄ ամբողջ տարածքը:

1950-ականների վերջից արդեն, չնայած Գուլագի ստալինյան տարբերակ աստիճանական վերացմանը, գողական ենթամշակույթը ներթափանցեց նաև հասարակության լայն շերտեր, դարձավ սոցիալական հարաբերությունների մի տեսակ՝ բնորոշ հասարակության տարբեր խմբերին: Դրա հիմնապատճառն այն էր, որ միլիոնավոր մարդիկ, որոնք տարիներ շարունակ աքսորավայրերում ադապտացվել և ներառվել էին գողական մշակույթի մեջ, դուրս եկան և հանրային տարբեր սոցիալական խմբերի մեջ ազդեցության գոտիներ ձևավորեցին: Նույնիսկ նրանք, ովքեր այդ ենթամշակույթի մեջ եղել էին ամենացածր դիրքերում և ամենևին այդ արժեքների կրողը չէին, վերադարձից հետո կա՛մ ինքնահաստատվելու համար կրկնում էին Գուլագում սովորած բարքերն առօրյա կյանքում, կա՛մ պարզապես դրանք յուրացրել էին մինչև ուղևորվելը (կամ էլ «շրջապատն էր խաղում արքա»), բախվելով շրջապատի ռոմանտիկացված պատկերացմանը գողական մշակույթին, ընտրում էին այդ վարվելակերպը՝ արտահայտելով դա այս կամ այն խորությամբ: Շատերն իրենց փորձը կամ կենսագրությունը փոխակերպելով՝ հերոսացվեցին իրենց համայնքներում: Շատ «գողեր» միֆականացվում էին՝ դրանով իսկ միֆականացնելով ու փառաբանելով այդ մշակույթը: Կար նաև այն հանգամանքը, որ քաղաքական բանտարկյալների (բոլոր տարատեսակների, ներառյալ՝ ազգային մարտիկների, նախկին գերիների և այլն) դիմադրության և հերոսացման պրոցեսը, նրանց մասին թաքուն բանավոր տեղեկությունների լայն

տարածումը բերում էին նրան, որ հերոսացվում էին բոլորը, ովքեր Գուլագում էին եղել: Մյուս կողմից, քրեական խմբավորումների տիրապետության ներքո գտնվող ռեսուրսը չէր կարող միանգամից թուլանալ: Հակառակը՝ այդ ռեսուրսը սկսեց կիրառվել նաև լայն հասարակական հարաբերություններում ամենատարբեր բարիքները ձեռք բերելու համար այն ճանապարհներով, որոնք արդեն իսկ արդյունավետ էին դարձել գողական ենթամշակույթի շրջանակում: Անգլերեն հրատարակված իր աշխատության մեջ Գ. Տեր-Գաբրիելյանը²³ նշում է, որ «խաղաղ» կյանքի կողմից գողական «կարգի» «ընդունումը» ցույց էր տալիս նաև պետության թուլությունը՝ հարցերը կարգավորել պաշտոնական ուղիներով և միջոցներով, ինչպես նաև դրան օգնում էր Ստալինի մահից հետո կոռուպցիայի էլ ավելի հեշտ տարածումը՝ այսպես կոչված «ցեխավիկների» շարժման արմատավորման միջոցով, քանի որ ոչ պաշտոնական մասնավոր բիզնես հարաբերությունները հսկայական քանակով հարցեր էին ստեղծում, որոնք հնարավոր չէր լուծել պաշտոնական մակարդակում:

46

Ազդեցության ամենաակնառու ձևերից է, օրինակ, հենց «հեղինակություն» հասկացության իմաստային փոփոխությունը, երբ այդ բառը սկսեց օգտագործվել հիմնականում քրեական աշխարհի ներկայացուցիչներին նշելու համար, այլ ոչ թե, ինչպես ավանդաբար ընդունված էր, հանրային հարգանք վայելող նշանավոր անձանց:

80-ականներին քրեական խմբավորումները նոր լծակներ ու գործառույթներ ստանձնեցին: Մեծ ազդեցություն ունեցավ Խորհրդային Միության վերջին շրջանում պերեստրոյկայի, կոոպերատիվների ձևավորումը. խմբավորումներն ավելի նմանվեցին մաֆիայի, փոխվեցին դասական գողական օրենքները, քանի որ առաջ եկավ արդեն ոչ թաքուն բիզնեսը: Հենց քրեական ենթամշակույթի ներսում տեղի

23. Ter-Gabrielyan, G. (2020). Armenia 3.0. Understanding 20th Century Armenia, Yerevan, EPF. Available at: <https://epfarmenia.am/document/Armenia-3-0-Understanding-20th-Century-Armenia> [Accessed 18.07.2020].

ուկնեցան փոփոխություններ, որոշակիորեն փոխվեց գողի կերպարը, խոսքը, լեզուն, դաջվածքների նշանակությունը: Խորհրդային Միության փլուզումը տեղի ուկնեցավ, կարելի է ասել, համեմատաբար «արագ»: Սակայն հասկանալի է, որ այդ փլուզման սերմերը գոյություն ուկնեին այդ պետության ստեղծման հենց սկզբից, քանի որ այն հենց սկզբից անսքող բռնության վրա էր հիմնվել: Եվ փլուզման այդ տենդենցները գնալով ավելի ու ավելի էին ուժգնանում, և հենց պետության անկարողությունը՝ հարցեր լուծել, որի պատճառով քրեական վարք ու բարքն ու օրենքները դառնում էին հարց լուծելու լավագույն տարբերակ, ցուցիչ էր, որ պետությունը գնալով ավելի է թուլանում: Պարզ է, որ ԽՍՀՄ փլուզումից հետո, երբ նրա փոխարեն առաջացան մի շարք պետություններ՝ նույնպես թույլ, քանի որ՝ նորածին, քրեական մշակույթը չէր անհետանալու: Այն ձևափոխվեց ու սկսեց նոր դրսևորում և ինքնություն ստանալ նոր իրականության մեջ՝ որպես նյութական բարիքների, իշխանության հասնելու այլընտրանքային ճանապարհ, որոշ քաղաքական համակարգերում դառնալով գրեթե գլխավոր և մայրողային:

**Գլուխ 2. Հայաստանյան համատեքստ.
քրեական ենթամշակույթի հանրայնացումը
հայաստանյան իրականության մեջ սովետական
ժամանակաշրջանում**

Հայաստանում քրեական ենթամշակույթը առավել քան զորեղ դարձավ, ինչպես Խորհրդային Միության տարիներին, այնպես էլ դրանից հետո, երբ հաճախ մարդիկ արդարադատությունը փնտրում էին ոչ թե դատարաններում, այլ հենց քրեական հեղինակությունների շրջանում և նրանց միջոցով:

Հայ մշակույթի և սոցիալական կյանքի մեջ գողականությունը պատմականորեն առկա և դոմինանտ չի եղել, այն եղել է հանրայնորեն պարսավելի երևույթ, և առանձին անհատները, որոնք համայնքային կյանքին որևէ կերպ վնաս էին հասցնում, որոնք խաթարում էին համայնքային նվիր-

յալ կապերը, ի սկզբանե համայնքի վտարանդի էին դառնում: 19-րդ դարի ընթացքում գողերը ամենաանընդունելի կերպարներն էին, և համայնքներից վտարում էին նրանց, և այդպիսի առանձին մարդիկ հաճախ տեղափոխվում էին մի բնակավայրից մեկ այլ բնակավայր: Սակայն նույնիսկ այս դեպքում նրանց նկատմամբ խարանը բավականին ուժեղ էր: Նրանք այլևս չէին կարողանում որևէ բնակելի համայնքում մնալ, քանի որ յուրաքանչյուր համայնք տեղեկություն էր ստանում հին համայնքներից, և, փաստորեն, այս մարդիկ զրկված էին սոցիալական կյանքի իրավունքից: Այսինքն՝ գող լինելը ոչ թե հեղինակություն, այլ ամոթ էր ու անպատվություն, և նման մարդիկ, ի վերջո, որևէ համայնքում տեղ չգտնելով, գնում էին ոչ բնակելի վայրեր, լեռներ ու ձորեր, ու, կարծես թե, դրանով համայնքները ինքնամաքրվում էին: Եթե դիտարկենք գրականության մեջ, ապա «Խաչագողի հիշատակարանը»²⁴ հենց արտացոլում է այն համայնքային վերաբերմունքը, որ կար համայնքից գողացողների հանդեպ:

48

Հայկական իրականության մեջ սոցիալական ամենակարևոր միավորը թաղն էր: Այսօր այն կարող ենք նույնացնել համայնքների հետ, որոնք որպես վարչական շրջաններ են հանդես գալիս, այնուամենայնիվ, թաղը համայնքի անդամների շատ ավելի ուժեղ համագործակցության միավոր էր, քան այսօրվա համայնքը, և թաղի կարգուկանոնի խնդիրը համայնքի կյանքի ամենակարևոր խնդիրներից էր: Թաղի հեղինակությունը և կարգավորումը ուժեղ, տարիքով, տնտեսապես մեծ մասամբ ապահով, հարգանքի արժանի տղամարդկանց ձեռքում էր, որոնք, կարծես, տեղական ինքնակառավարում էին ապահովում, մյուս կողմից՝ նաև սոցիալ-մշակութային և դաստիարակչական գործառույթ էին իրականացնում, հատկապես տղա երեխաների դաստիարակության, փոխադարձ հարգանքի, ընտանեկան և ավանդական արժեքների համատեքստում: Կանանց դերը հան-

24. Բաֆֆի (1989), Խաչագողի հիշատակարանը: Հասանելի է՝ <http://armenian-house.org/raffi/khachagogh-am/1.html> [դիտվել է 29.04.2020]:

րային կյանքում շատ ավելի աննկատ էր, թեև, հասկանալի է, ոչ պակաս նշանակալի²⁵:

19-րդ դարի երկրորդ կեսից մի շարք հանգամանքներ ազդեցին հայերի համայնքների ավանդական կյանքի խարխլման վրա: Նախ, ազգայնական գաղափարների հետ մեկտեղ, համայնքներ էին ներթափանցում նաև սոցիալիստական գաղափարները և մարքսիզմը: Իսկ մարքսիզմը իր գոյության հենց սկզբից, շահագործման վերաբերյալ իր ուսմունքի պատճառով, իմաստային խառնաշփոթ էր ստեղծում հայտարարելով, որ ավելցուկային ունեցվածքն անհրաժեշտ է, ուրեմն՝ «հարուստից, շահագործողից գողանալը» մեղք չէ: Ազգայնականացման տենդենցներն էլ, իրենց հերթին, դիպչելով և՛ տեղի «իշխող» էթնիկ խմբին (Օսմանյան կայսրությունում՝ թուրքերին), և՛ մյուս ազգերին, խորացնում էին կոնֆլիկտները նրանց միջև, փոխադարձ անհանդուրժողականությունն ամրապնդում:

Պետք է հաշվի առնել, որ 19-րդ դարում հայերի բնակության արեալներում մարդու կյանքի արժեքը շատ ցածր էր, հետևաբար ցածր էր նաև արժանապատվությունը և այն տեղը, որ այդ արժեքին հատկացվում էր մարդկային հարաբերություններում²⁶: Եթե մի կողմից, ասենք, եվրոպական, ռուս և հայ առաջադեմ գրականությունները սերմանում էին մարդու կյանքի արժեքի գիտակցումն ու ամրապնդումը, ապա հասարակական հարաբերություններում դա շատ դանդաղ էր դառնում հանրային կյանքի կազմակերպման սկզբունք:

25. Տե՛ս, օրինակ, Օսյան, Ե. (1921), Թաղականին կնիկը: Հասանելի է՝ https://hy.wikisource.org/wiki/Թաղականին_կնիկը [դիտվել է 18.07.2020]:

26. Տե՛ս Խ. Աբովյանի «Թուրքի աղջիկը» պատմվածքի վերլուծությունն այստեղ. Քումուլց, Մ. և Ներսիսյան, Լ. (2017), Հանդուրժողականության և անհանդուրժողականության դրսևորումները Խ. Աբովյանի բանահյուսական ակունք ունեցող ստեղծագործություններում: Տեր-Գաբրիելյան, Գ., Ներսիսյան, Ա., Ջալոյան, Վ., Սարգսյան, Ի. և Մարգարյան, Ա. (խմբ.), Հանդուրժողականության և անհանդուրժողականության դրսևորումները հայ գրականության մեջ, Երևան, ԵՀՀ, էջեր 65-106: Հասանելի է՝ <https://epfarmenia.am/hy/document/Manifestations-of-Tolerance-and-Intolerance-in-Armenian-Literature> [դիտվել է 16.07.2020]:

Եվրոպայում մարդու կյանքի արժեքի, և դրա հետ կապված՝ մարդու իրավունքների նկատմամբ վերաբերմունքի փոփոխությունն ուսումնասիրել են մի շարք հետազոտողներ, ինչպես, օրինակ, Մաքս Վեբերը²⁷, որն ամերիկյան կապիտալիզմի զարգացումը կապում է բողոքական էթիկայի հետ, կամ Ռոբերթ Փաթնամը²⁸, որը ցույց է տալիս՝ ինչպես իտալական քաղաք-պետություններում բիզնեսի շահերը (միմյանց վստահելու կարիքը) պահանջեցին մարդու արժեքի գիտակցում և դրան հենվելու մշակույթի զարգացում՝ ի տարբերություն Իտալիայի հարավի, որտեղ առևտրի վրա հենված քաղաք-պետություններ չզարգացան, և դա տեղի չունեցավ²⁹:

Ինչ վերաբերում է այն պետություններին, որտեղ հայեր էին բնակվում, ապա նրանցից նույնիսկ ամենազարգացածում՝ Ռուսաստանում, մարդու կյանքի արժեքը, հետևաբար և՛ նրա նկատմամբ հարգանքը պատմականորեն շատ ավելի հետ էին, քան Արևմուտքում³⁰: Բնական է, որ հայկական միջավայրերում նույնպես, չնայած հումանիզմի գաղափարների վերելքին, մարդու կյանքի արժեքը 19-րդ դարի ընթացքում շատ թերի էր ընկալվում և չէր դառնում հասարակական հարաբերությունների կարգավորման հիմք, ինչի վկայությունն է այդ ժամանակաշրջանի և հատկապես դրա վերջի հայ

27. Weber, M. (2001). The Protestant ethic and the spirit of capitalism. London, Routledge.

28. Putnam, R. D., Leonardi, R., & Nanetti, R. (1993). Making democracy work: civic traditions in modern Italy. Princeton, N.J., Princeton University Press.

29. Հետաքրքիր է, որ պետականության բացակայության ժամանակաշրջանում հայ էթնոսի առևտրական ցանցն ավելի ու ավելի է դառնում հետազոտողների կիզակետում գտնվող թեմա՝ նաև արտացոլելով մարդու արժանապատվության վրա հիմնված վստահության դերը «ցանցային առևտրային իմպերիայի» ստեղծման գործում Ջուդա կենտրոնով (տե՛ս, օրինակ, Ռուբեն Վարդանյանի և Նուրե Կլեքյանի «Ճամփաբաժանին: Որոշումների ժամանակը» նախագիծը: Հասանելի է՝ <https://armenia2041.org/am/> [դիտվել է 16.07.2020]):

30. Տե՛ս այս հանգամանքը որպես ռուսական հեղափոխությունների հանրագումարային պատճառ քննարկված այստեղ. Тер-Габриелян, Г. (2018), Уроки истории. URL: <https://www.gtergab.com/ru/news/essay/the-lessons-of-history-russian/145/> [последний просмотр 16.07.2020]:

գրականությունը, ներառյալ Թումանյանի «Մարոն» (երեխաների և կանանց նկատմամբ թերարժեքային վերաբերմունքի արտացոլք) և «Գիքորը» (ցածր խավերի նկատմամբ թերարժեքային վերաբերմունքի արտացոլք) և այլն:

Այս պարարտ հողի վրա եկան մի կողմից՝ պետությունների հրահրած էթնիկ անհանդուրժողականության ահազնացող դրսևորումները, մյուս կողմից՝ սոցիալիզմը, որը նույնպես թերազնահատում էր մարդու (անհատի) կյանքի արժեքը՝ խմբավորման մի սկզբունքին (կրոն կամ ազգ, էթնոս, նացիոնալիզմ) հակադրելով մեկ այլ սկզբունք (դասակարգ, տնտեսական վիճակ, հասարակության հիերարխիայում գրաված դիրք):

19-րդ դարի վերջից ահազնացող ընդհարումները, պատերազմները, գաղափարական ներհուսը գումարվելով միմյանց՝ թուլացնում էին համակեցության կանոններին հետևելու ավանդական ձևերը: Այդ ամենն իր գազաթնակետին հասավ Առաջին համաշխարհային պատերազմի և Հայոց ցեղասպանության անցքերով:

Դրանց հետևանքով հայ ավանդական կյանքը համայնքներում վերջնականապես խարխվեց: Դա պայմանավորված էր նաև նրանով, որ արժեքները պահպանող շատ տղամարդիկ կորան պատերազմի բովում, վերադարձածները հաճախ անուժ էին, մինչդեռ քրեականները, համաներումների շնորհիվ (քանի որ պատերազմի ժամանակ հաճախ են քրեականներին համաներում շնորհում, որպեսզի նրանք, որպես «բեսարեդել» կատեգորիայի անձեր, մասնակցեն պատերազմին), բավական մեծ քանակություններով լցվեցին համայնքներ և հասարակություն: Իհարկե, ցեղասպանության և պատերազմի արհավիրքը, գոյատևման կարիքը նաև թուլացնում էր մարդկանց բարոյական հենքը, և շատերը սկսում էին իրենց թույլ տալ այն, ինչն այլապես թույլ չէին տա: Խորհրդային Հայաստանը ժառանգեց հարյուր հազարավոր որբեր, որոնք կրթության կարիք ունեին, քաղաքացիական պատե-

րազմի վերքերը (խմբապետների ժամանակաշրջանից) և իսկույն էլ ընկղմվեց բուլճարիկյան բռնության հորձանուտի մեջ, որը շուտով ինստիտուցիոնալացվեց որպես ստալինյան շրջանի բռնապետություն:

Այդպես Հայաստանը 20-րդ դարի ընթացքում բռնության և քրեական մշակույթի իր հսկայական «դեղաբաժինը» ստացավ, սկզբում՝ Առաջին համաշխարհայինի և ցեղասպանության շնորհիվ, հետո՝ խորհրդային կարգերի ընթացքում:

Աստիճանաբար, 20-րդ դարի 50-ականներից ռեպրեսիաների դադարի արդյունքում, Գուլագից և արքայից վերադառնում էին մարդիկ, որոնք տասնյակ տարիներ գուլագային մշակույթում ապրել ու գոյատևել էին այդ մշակույթի մեջ ներառման շնորհիվ: Նրանք արդեն իսկ մշակույթ կրող էին:

«Կոնդ թաղամասում 46-47 թվականներին թաղային կյանքը և թաղերի կարգուկանոնը վերահսկող երիտասարդ և միջին տարիքի տղամարդկանց թիվը պակասել էր պատերազմի մասնակցության արդյունքում, և այդ հանգամանքը նպաստավոր հող էր, որպեսզի խուժանները թաղերում հեղինակություն ստեղծեն:

60-70-ականներին արդեն համայնքում այն դարձավ պատվաբեր, եթե հիշենք՝ նախկինում այն անպատվաբեր էր: Հարց լուծողի ինստիտուտը քրեական հեղինակությունն էր, որը նախկինում հարգված տղամարդ էր, բայց ոչ հանցագործ անձը, այլ արժանավոր կամ տարիքային հեղինակության վրա հիմնված անձը, ովքեր ոչ միայն տարիքով մեծ էին, այլև համայնքում ձեռք էին բերել նաև հեղինակություն և անուն: Այդ մարդիկ իրականում հասկանում էին հանրային կյանքի լավ ու վատ կողմերը, որովհետև համայնքային կյանքը դա ավանդական խմբային կյանքն է:

Արդեն 70-ականներին դա դառնում է հարց լուծողների մենաշնորհը, որը ստեղծում է պետության դեմ գործ տվողի հասկացությունը: Իսկ հասարակական կյանքը կարգավորում են տղամարդիկ, և այդ տղամարդկանց հիերարխիայում գերակայեց գողականը: Գորբաչովյան գլխասուտի շրջանում առաջին անգամ «Մոսֆիլմը» ցուցադրեց «Վորի վ գակոնե» ֆիլմը, որտեղ Էկրանիզացվում էր և հերոսականացվում էր թաղային մշակույթի հերոսը. դա 80-ականներին էր արդեն: Երևան քաղաքում Դքի Նորո, Ժնջիլ Վաղո. անուններ էին, որոնք օրենքով գողեր էին. մենք երեխա էինք, և նրանց մասին այնպե՛ս էին պատմում մեծերը... Կիլիկիա թաղամասում, Կրիվոյի թաղամասում:

Ես շատ լավ հիշում եմ այդ գողական կռիվը, ընտանիքը, որոնք 6 երեխա էին, երեքը՝ նստած, հրապարակային ծեծեցին ոչ գողականի, և այդպես գողական ցանցը և՛ Կիլիկիայում վերահաստատեց գողական տղամարդկային կրիմինալ իշխանությունը, և՛ մի քանի շերտով աճող սերունդը ընկավ գողականության ազդեցության տակ»³¹:

Այսպիսով, Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո Երևանում, Գյումրիում, Հայաստանի մյուս բնակավայրերում աստիճանաբար ձևավորվեց այս մշակույթը, տարածվեց դրա ազդեցությունը, և այն դարձավ թաղային մշակույթ: Թաղն այն միկրոմիջավայրն էր, որտեղ լուծվում էին հանրային կյանքին վերաբերող շատ հարցեր: Ի վերջո, այդ ժամանակահատվածում կյանքը շատ կողմերով հանրային էր: Այնուամենայնիվ, քրեական ենթամշակույթը չէր սահմանափակվում միայն թաղային հարցերի կարգավորմամբ: Այն իր ազդեցության ձևերն ու միջոցներն ուներ նաև կրթական հաստատություններում, բանակում, գործարաններում, քաղաքական համակարգում:

31. Գայանե Հովակիմյան, ԴԱՆ, Երևան, 2019, Աղասի Թաղևոսյան, 54 տարեկան:

Կարևոր է նշել հենց կրթական համակարգ ներթափանցումը, որովհետև հենց այդտեղ է, որ այն աստիճանաբար տարածվում էր և դառնում գրավիչ: Կա նաև այն տեսակետը, որ միևնույն ժամանակահատվածում այս մշակույթը կրողները, հատկապես պարագլուխները՝ օրենքով գողերը, սերտորեն համագործակցում էին խորհրդային Հայաստանի կուսակցական առաջին դեմքերի հետ: Կարևոր է հասկանալ, որ Հայաստանում այս համակարգը հաստատվելու հավելյալ անկանգ ազդակներ էր ստանում «Մոսկվայից», այնպես, ինչպես պաշտոնական իշխանությունն էր կապված «Մոսկվային»: Այսինքն, երկու համակարգերն էլ փոխկապված էին «կենտրոնի» հետ, և այդ փոխառնչությունը նաև դրսևորվում էր Հայաստանում: Նույնիսկ որոշ փորձագետներ նշել են, որ գողական ենթամշակույթի ներկայացուցիչ առանձին անձանց ազդեցությունը դրական է դրսևորվել որոշակի հարցերում, քանի որ դրա հաշվին երկրին արտոնություններ կամ տնտեսական միջոցներ են հատկացվել: Չնայած այն հանգամանքին, որ ոչ պաշտոնական դիսկուրսը խոսում էր այդ կապի մասին, խորհրդային ժամանակահատվածում քրեական ենթամշակույթը պաշտոնապես մուտք չունեի պետական իշխանության համակարգ: Այս ենթամշակույթի ներկայացուցիչները, ինչպեսև ցանկացած այլ ենթամշակույթի, խորհրդային իշխանության օրոք չէին կարող հավակնել քաղաքական իշխանության: Այս հստակ սահմանագիծը պահպանվում էր քաղաքական մրցակցության բացակայության շնորհիվ, քանի որ թույլ չէր տրվում հանրայնացնել փակ համակարգում իշխանության համար պայքարը: Բացարձակ կուսակցական իշխանությունը կարող էր պահել այդ մշակույթը, չպայքարել նրա դեմ (ավելի շուտ անկարողության և փոխշահավետության պատճառով) և որոշակի հարաբերություններ ունենալ նրա հետ, սակայն երկուստեք կար նաև հստակ սահմանագիծ՝ պահպանելու ամբողջի և դրան հակադրվող մասի առանձնացումը: 1980-ականներից՝ գորբաչովյան իշխանության ժամանակ,

գողական ենթամշակույթը հստակ դիրքավորվեց որպես տնտեսության վրա ազդեցություն ունեցող սոցիալական խումբ, որի կարևորությունն անհրաժեշտ էր երկրի տնտեսությունը կարգի բերելու համար: Գողական խմբավորումներն արդեն վերածվում էին նորարարական տնտեսության կազմավորումները բաշխող, վերաբաշխող, տիրող միավորների, ինչն իրականացվում էր կոռուպցիոն ձևերով: Հենց այս փոխակերպման արդյունքում է, որ այդ համակարգը ոչ թե վերացավ նորանկախ երկրներում, այլ ձևափոխված՝ լայնորեն տարածվեց հանրային հարաբերություններում:

Գլուխ 3. Քրեական բարքերի ինստիտուցիոնալ փոխակերպումը նորանկախ Հայաստանում

Նորանկախ Հայաստանում քրեական բարքերի ազդեցության մեծացումը տեղի ունեցավ ընդհանուր հետխորհրդային տիրույթում առկա սոցիալ-մշակութային, տնտեսական և քաղաքական, իրավական անեմիայի պայմաններում, երբ գործող համակարգերն արդեն իսկ փլուզված էին, իսկ նոր համակարգերը կա՛մ չէին ձևավորվել, կա՛մ դեռևս, գաղափարական առումով, բողբոջի նման նոր բացվելու փուլում էին: Բացի դրանից՝ առաջ եկան նաև որոշակի առանձնահատկություններ կամ էական ազդեցություններ, որոնք խորապես ազդեցին հասարակության հետագա զարգացման ընթացքի վրա: Այն երևույթները, որոնք բնորոշ էին ընդհանուր հետխորհրդային տարածքներին՝ ցեխավիզմ, ռեկետիզմ, ներթափանցեցին նաև անկախ Հայաստան, սակայն հաճախ նրանք դրսևորվում էին արդեն նաև այլ ձևերով: Այդ գործընթացին երկու հիմնական աջակցող գործոն կար՝ սեփականության բաշխման առաջին պրակտիկան Հայաստանում և պատերազմը: Պատերազմի մեջ քրեական տարրի ներթափանցման ընթացքը և ազդեցությունը հետաքրքիր փաստագրական, պատմական նյութ է, որը ցույց է տալիս նաև բանակում մինչ այժմ մնացած և շարունակվող քրեական որոշ բարքերի հիմքերը:

«Իշխողների առաջին սերունդը տոն տվեց, չարգելեց այդ բարքերը, իսկ 2-րդ, 3-րդ սերունդը քաղաքական իշխանության՝ ոչ միայն տոն տվեց, այլև դրա մասն էր կազմում, և բնականաբար էլ ավելի ամրապնդվեցին քրեական բարքերը հանրային կյանքում»³²:

«Արդեն նոր-նոր էր սկսվել պատերազմը, երբ Երևան քաղաքի կրիմինալ շրջանում պատերազմին մասնակցելու շարժում սկսվեց: Շատ-շատերը գողականներից մտան «ֆիդայական շարժման» մեջ: Մի ծանոթ ունեի գողական, որը պատմեց, որ Կոնդում գողականների հավաք է տեղի ունեցել, և որոշում է կայացվել, որ գողականները պետք է մասնակցեն Ղարաբաղյան պատերազմին:

Անշուշտ հետաքրքիր է, որ երկու պատերազմների շրջանակում էլ՝ և՛ Երկրորդ համաշխարհային, և՛ Ղարաբաղյան պատերազմում, տեղի է ունեցել գողականների ակտիվ մասնակցությունն պատերազմին: Եվ այն բացատրվում է երկու հանգամանքով. առաջին՝ հայրենասիրական մղումը, երկրորդ՝ ֆիդայիների ուժեղ ազդեցությունը: «Մորուքով ֆիդայիները» մեծ հեղինակություն էին և կարող էին նույնիսկ թաղի գողականին պատժել: Ես հիշում եմ, երբ ֆիդային իր քրոջը նեղացնելու համար ավտոմատով խփել էր գողականին: Այն ժամանակ քառտիկ վիճակ էր: Դրանից հետո գողականները սկսեցին վախենալ ֆիդայիներից, և որոշեցին դառնալ ֆիդայիների հագուստի, մորուքի-հագուստի կրողը: Երկրորդ պատճառը այն էր, որ ֆիդայիները անպատժելիորեն զենք կրելու իրավունք ունեին: Նրանք կարող էին ոստիկանական բաժանմունքների վրա հարձակվել և զենք վերցնել: Այսինքն՝ կրիմինալ աշխարհի համար

32. Գայանե Հովակիմյան, ԴԱՆ, Երևան, 2019, Գևորգ Տեր-Գաբրիելյան, 56 տարեկան:

դա զենք ծեռք վերցնելու հնարավորություն էր: Մյուս կողմը թալանի հնարավորությունն էր, և այդ նպատակով ֆիդայիներին ինտեգրվելու որոշում կայացվեց: Այստեղից էլ ձևավորվեց «ասֆալտի ֆիդային». ժողովուրդը ֆիդայուն վստահում և թուլյատրում էր ամեն ինչ անել: Իրական ֆիդային պիտի լիներ սարուձորում, բայց շատ արագ հայտնվեցին գողականի ներկայացուցիչները, որոնք ֆիդայու անվան տակ սկսեցին հենց մեքենաներ վերցնել, զենք օգտագործել, անօրինական այլ գործողություններ անել, որը նրանց ներվում էր, քանի որ օգտվում էին ֆիդայուն ժողովրդի կողմից տրված վստահությունից»³³:

Պետք է հասկանալ, որ պատերազմի ժամանակահատվածում հանցավոր խմբերի ակտիվացումը բնորոշ է ոչ միայն այդ ժամանակահատվածին, այլև բոլոր պատերազմներին բոլոր երկրներում: Նույն ներթափանցումները եղան Առաջին և Երկրորդ համաշխարհային պատերազմների շրջանակում: Սակայն առանձնահատուկ է այն հանգամանքը, որ 90-ականներին՝ արդեն իսկ պատերազմից հետո, բանակի կանոնակարգմանը զուգընթաց, այդ ենթամշակույթը կրող անձանց մի մասը ինտեգրվեց նաև զինվորական համակարգին որպես սպաներ և հետագայում նպաստեց բանակում կանոնակարգային հարաբերությունների փոխարեն հենց քրեական բարքերի միջոցով խնդիրների լուծման պրակտիկաների տարածմանը:

Ինչպես նշեցինք, ազդեցության երկրորդ դաշտը տնտեսական հարաբերությունների և տնտեսության վրա իշխանության խնդիրն էր: Այս առումով պետք է նշել, որ դեռևս նոր ձևավորվող ոստիկանության և այլ ուժային ծառայությունների պարագայում թաղային հեղինակությունների ազդեցության տակ անցան նաև տնտեսության կանոնակարգման գործառույթներին առնչվող հարցերը:

33. Գայանե Հովակիմյան, ԴԱՆ, Երևան, 2019, Աղասի Թադևոսյան, 54 տարեկան:

Նախկին համակարգի սովետական միլիցիան այլևս չկար, իսկ նոր համակարգը դեռևս չէր ստեղծել իր վերահսկողության մեխանիզմը՝ ուժային պետական ծառայությունների միջոցով:

Եթե նորից գնանք դեպի դեպքերի փաստագրում, ապա 93-94 թթ. այդ խնդիրները սկսեցին մտահոգել նոր իշխանություններին, որոնք ձեռնամուխ եղան հանցավորության դեմ պայքարին, որպեսզի հասարակական կյանքում այդ ազդեցությունը նվազի, և պետական ինստիտուտները գործունակ լինեն կազմակերպելու հանրային անվտանգությանն առնչվող հարցերը: Բանավոր բազմաթիվ աղբյուրներ վկայում են, որ տվյալ ժամանակահատվածում ՀՀ Ներքին գործերի նախարար Վանո Սիրադեղյանը կանչել էր բոլոր գողականներին և ասել՝ «միակ գողը ես եմ», և բոլոր հեղինակությունները այդուհետ պետք է իրեն ենթարկվեն: Չնայած դրան՝ հանցավոր խմբավորումների դերակատարությունը չնվազեց. հանցավոր խմբավորումները բանակային օրակարգից ներթափանցեցին տնտեսական համակարգ: Այդ ժամանակահատվածում սեփականաշնորհումը, կապիտալի ձևավորումը տեղի ունեցան ոչ թե ազատ շուկայական պայմանների, այլ խմբավորումների ազդեցության և շահերի համատեքստում: Տնտեսության մեջ քրեական բարքերի ներթափանցումը դրսևորվեց մոնոպոլ շուկայի ամենատարբեր գոտիների ձևավորմամբ տնտեսության գրեթե բոլոր ճյուղերում, որոնք 80-ականների վերջից սկսված տնտեսական վերակառուցման արդյունքում ցեխավիզմի նոր դրսևորումներն էին:

Այսպիսով, ոչ ֆորմալ իշխանություն կրող խմբավորումները փաստացի ձեռք բերեցին երկրի անվտանգության, այդ թվում՝ սննդի, արտադրության, բանակաշինության և անվտանգության հարցերում բավականին ուժեղ ազդեցություն, որի լեգիտիմության ապահովմանը այդուհետ անհրաժեշտ էր միայն մեկ բաղադրիչ՝ քաղաքական իշխանություն, որին հնարավոր էր հասնել ընտրությունների միջոցով:

«Եթե նայենք քրեական իշխանության ազդեցության ընդլայնման հարցին, ապա էական բացթողումը, որն ապահովեց նրանց հետագա մուտքը դեպի ֆորմալ իշխանություն, ընտրությունների գործընթացի նկատմամբ գողական խմբավորումների ազդեցությունն էր: Այսպիսով, քրեական իշխանությունը լեգիտիմացվեց և մտավ կառավարման համակարգ: Պատահական չէ, որ 1990-2018 թթ. քաղաքական իշխանության մեջ շատերը ունեին մականուններ, քանի որ այդ մականունները հենց կնքվել էին գողականության³⁴ միջավայրում»³⁵:

Քաղաքական իշխանության թուլացման ֆոնին, նոր իրականության մեջ քրեական ենթամշակույթը բոլորովին փոխեց իր գործառույթները՝ արդեն ոչ թե հակադրվելով ֆորմալ իշխանությանը, այլ ձևավորելով ընդհանուր հենք հենց պաշտոնական դիսկուրսում: Հենց մշակույթը կրողների հետ զրույցներն ու վկայություններն են հիմք տալիս եզրակացնելու, որ խորհրդային ժամանակահատվածի քրեական համակարգը փոխեց իր կողեքսը և դարձավ պետական իշխանության հետ համագործակցող կողմ:

Անկախացման տարիներին քրեական բարքերի հանրայնացմանը նպաստեց նաև անկախության մշակութային և սոցիալական անոմիան: Սա ևս առանձին ուսումնասիրության նյութ է, թե ինչպես ամբողջությամբ մերժելով հին մշակութային համակարգը՝ նորը դեռևս ոչինչ չէր ստեղծում: Շատ կարևոր է նաև տեղեկատվության ազատութե-

34. Պետք է հասկանալ, որ ոչ բոլոր «մականունավոր» քաղաքական գործիչներն են «օրենքով գողեր» և կամ նույնիսկ քրեական հիերարխիայում որևէ «հեղինակություն», սակայն նրանք բոլորը, փաստորեն, այդ ենթամշակույթի մաս են, ընդունում են այն և ենթարկվում նրա կանոններին, նույնիսկ եթե իրենց վարքում զուտ ձևականորեն ընդամենը «միմիկրիա» են անում: Դա նշանակում է, որ այդ ենթամշակույթը նրանց ավելի «ներկայացուցչական» է թվում, քան այլ ոճի դրսևորումները (որ նրանք կարող էին ընտրել դրա փոխարեն), նաև՝ պոպուլիզմի առումով:

35. Գայանե Հովակիմյան, ԴԱՆ, Երևան, 2019, Սերոբ Խաչատրյան, 53 տարեկան:

յան և զանգվածային լրատվության միջոցների ազատակա-
նացման գործոններին անդրադառնալը: Եթե սովետական
գրաքննությունը ընդհանրապես բացառում էր որևէ բռնութ-
յան և գողական բարքերի ներկայացում ու խրախուսում
պաշտոնական դիսկուրսում և պաշտոնական մեդիայում,
որը, ըստ էության, միակ մեդիա միջոցն էր, ապա նորան-
կախ երկրները, ի թիվս Հայաստանի, ողողվեցին մեդիա
դաշտի ամենատարբեր ազդեցություններով, և դրանց մեջ
ներթափանցեց նաև բռնություն և գողականություն քարո-
զող ուղղությունը:

Այսպիսով, անոմիայի, իրավական և քաղաքական համա-
կարգերի դեռևս չգծված սահմանների, մյուս կողմից՝ պե-
տության կողմից հիմնական դաստիարակչական, գաղա-
փարական գործառույթների վակուումի, կրթության մեջ
բովանդակության և արժեքային քառսի պայմաններում
գողականությունը ներխուժեց հանրային բոլոր հարա-
բերություններ՝ պետության մեջ ձևավորելով սովետային
կառավարման համակարգ՝ իր մշակութային, այդ թվում՝
խոսքային, վարքային և ինստիտուցիոնալ արտահայտում-
ներով:

**Գլուխ 4. Քրեական բարքերի ինստիտուցիոնալ և
մշակութաբանական արտահայտումները**

Քրեական ենթամշակույթը ձևավորվել և տարածում է գտել
սոցիալական և մշակութային ամենաբազմազան արտա-
հայտչամիջոցներով, որոնց մեջ կարևոր նշանակություն
ունեն խոսքը, միֆերը, գրական և երաժշտական ստեղծա-
գործությունները, դաջվածքները, ինչպես նաև բացարձակ
արժեք հանդիսացող երկու գաղափար՝ հեղինակության և
արդարության գաղափարները: Անշուշտ, այս սիմվոլները
կարևոր նշանակություն են ունեցել ենթամշակույթի նույնա-
կանացման, այն կողմերի սահմանազատման և խմբային
պատկանելության արժևորման համար: Քրեական ենթա-
մշակույթի բոլոր բաղադրիչները ենթամշակույթի նույնա-

կանացման հատկանիշներ են և մի կողմից սահմանում են պատկանելությունը, մյուս կողմից հստակեցնում են դերակատարությունները:

Գործից՝ գործողությունից (օրինակից) հետո մշակութաբանական ամենամեծ ազդեցությունը և գործիքը խոսքն է: Խոսքը մշակութաբանորեն հսկայական նշանակություն ունի, օրինակ, *խոսք ասելը և չանելը պախարակելի է կամ պատժելի, արտաբերված խոսքը վերջնական է, այն պետք է հիմնավորես կամ պատասխան տաս և այլն*: Այս սկզբունքները, որոնք նույնն են անցյալի «ազնվազարմ» (արիստոկրատիկ) մշակույթում կամ մարդկանց ամենօրյա փոխգործողություններում, հատուկ նշանակություն են ձեռք բերել քրեական մշակույթում:

Խոսքի վերջնական, անբեկանելի արտահայտումը երդումն է: Քրեական համակարգն ունի երդումների տարբեր ձևեր ու աստիճաններ, և դրանք դրժելը հավասարազոր է անձի ոչնչացման:

Հետաքրքիր է, սակայն, որ այս մշակույթը հայտնի է հենց նրանով, որ կարող է ազատորեն դրժել իր իսկ վերը նշված սկզբունքները, քանի որ հիմնված է է՛լ ավելի խորքային սկզբունքների վրա՝ «մարդը մարդուն գայլ է» (*homo homini lupus est*), «մեռիր դու սկզբում, ես՝ հետո», «քեզ ձեռք չեն տալիս՝ մի թաքտա» և այլն³⁶: Եթե «գողերի» միջավայրում գործում է «գողերի» «պատվի կոդեքսը», ապա բավական է, որ հնարավոր լինի այն խախտել՝ «ոչ գողի» հետ գործ ունենալիս կամ «թուլացած գողի», և խնդիր չկա. եթե կարող ես խախտել՝ օրենքն ու իրավունքը քոնն են, եթե դրանից տուժեցիր՝ դու ես մեղավոր:

«Հայաստանում քրեական գողական մշակույթի լեզուն և տերմինաբանությունը հիմնականում ռուսերենն է: Ստալինը ազատություն տվեց գողական

36. Տե՛ս սրանք քննարկված՝ գրքի առաջաբանում և վերջին հարցազրույցում:

աշխարհին՝ կազմակերպվելու առաջին հերթին ԽՍՀՄ-ում, առաջին հերթին բանտերում, արտորակայրերում ու ճամբարներում: Քանի որ դա ռուսալեզու միջավայր էր, այդտեղից էլ տարածվեց ծայրամասերը: Ենթադրում եմ, որ դա տարածված է եղել նաև ԽՍՀՄ մյուս հանրապետություններում: «Բլատնոյ» երգերը՝ նվիրված քրեական աշխարհին, շատ հաճախ ռուսերեն են, ասենք, կամ երկլեզու՝ շատ ծիծաղելի խառնուրդով, իրենց պրիմիտիվ բառապաշարով»³⁷:

Խոսքը մի կողմից մարդու վարքը կառավարող միջոց է, որն օգտագործվում է ավելի վերև կանգնածի կողմից, մյուս կողմից՝ ազդեցության և նույնականացման դրսևորում է: Գողական լեզուն և բարքերը շաղախված են հայիոյանքով և տաբուացված թեմաներով: Դրա նպատակն է, որ խոսքը դառնա ուժեղ, ազդեցիկ, խոցող, որպեսզի քիչ հավանական լինի, որ կմնա անհետևանք:

62

«Ցածր»՝ ստորակարգված խմբերը բնութագրվում են հայհոյախառն նշանակության բառերով: Ենթամշակույթն իր մեջ ձևավորել է բառերի և հայհոյանքների մի համակարգ, որոնք թիրախավորում են կոնկրետ արժեքներ, իսկ այդ արժեքներին դիպչելը արդեն պատվի, արժանապատվության և հեղինակության հարց է: Այդ լեզուն՝ որպես մշակույթ, որպես մտածողություն, հարում է ժարգոններին, խոսակցականին, արգոններին, սակայն նրանց ծայրահեղ դրսևորում է. այն իրապես կռվի մեջ է պաշտոնական, ինչպես նաև մաքուր գրական լեզվի (հայերենի) հետ, և հենց սա է, թերևս, պատճառը, որ ենթամշակույթի հաղթահարման կամ դրա դեմ պայքարի հարցում փորձագետների զգալի մասը կարևորել է գրական մաքուր խոսքի մշակույթի տարածումը և դրա հանրայնացումը հատկապես իրավապահ ծառայողներին:

37. Գայանե Հովակիմյան, ԴԱՆ, Երևան, 2019, Վահրամ Մարտիրոսյան, 61 տարեկան:

րի շրջանում: Կա նաև այն դիտարկումը, որ երբ ենթամշակույթի հետ փոխհարաբերությունը տեղի չի ունենում նույն լեզվով հաղորդակցմամբ, այսինքն՝ գողական լեզվի հետ չես հարաբերվում նույն լեզվով, ապա նրա ազդեցությունը թուլանում է: Եվ հակառակը՝ այդ լեզուն ունի մարդկանց իր տիրույթ ներքաշելու հատկություն, պարտադրում է իր հետ եկող արժեքները, երբ դառնում ես դրան մասնակից: Այդ մասնակցությունը կամ հարաբերվելը տեղի է ունենում հիմնականում տղամարդկանց միջավայրում: Հատկապես հայիոյանքների դեպքում այս լեզուն կիրառվում է ոչ պաշտոնական (ոչ օֆիցիալ) միջավայրում: Հետաքրքիր է, որ Ռուսաստանում, ԱՄՆ-ում և Արևմտյան այլ մշակույթներում այն խոշոր չափով հանրայնացվել է և ներթափանցել հանրային դիսկուրս, սոցիալական ցանցեր, իսկ Արևմուտքի դեպքում նաև գրականություն և առօրեական խոսք՝ կորցնելով իր սադրիչ ուժը: Սա էլ լրացուցիչ ուսումնասիրության խնդիր է. ինչո՞ւ է պայմանավորված որոշ մշակույթներում անպարկեշտ բառամթերքի խայթողական հատկանիշի վերացումը դրա հանրայնացման միջոցով, դա որքանո՞ւ է կապված մշակույթի սոցիալ-տնտեսական զարգացման հետ, տաբուներից ազատագրման, գիտակից քաղաքականություն է թե՛ ոչ, և որքանո՞ւ է այդ գործընթացը պայմանավորված տվյալ սոցիումի մշակութային-արժեքային համակարգով՝ սկսած կրոնից մինչև հայրիշխանական արժեքները և այլն:

Մեր իրականության մեջ հայիոյանքի լեզուն «փակ» (պաշտոնապես չճանաչված ու նաև չուսումնասիրված պաշտոնական գիտության կողմից), սակայն համատարած, տոտալ տարածում ունեցող լեզու է: Փոքրուց տղա երեխաներին սովորեցնում են հայիոյել, ներառյալ հենց ծնողները կամ ազգականները (սովորաբար արական սեռի ներկայացուցիչները), և երեխայի կողմից այդ արտահայտությունների արտաբերումը ուժի և առնականության նշան են համարում:

Գողական լեզվի տրանսֆորմացիան ժամանակակից լեզվի

մեջ դրսևորվել է նաև քյարթու բառապաշարով և այդ լեզվին սերտորեն կապված մշակույթով³⁸:

«Կարևոր հարցադրում պիտի անել և անդրադառնալ. այն, որ սովորաբար քյարթուներին խառնում են գողականների հետ, որոշ մարդկանց մոտ այդ ճանապարհը տանում է դեպի այդ աշխարհը, բայց քյարթուն³⁹ ավելի շատ նմանակում է, մանավանդ՝ հասարակությունը սիրում է, ընդունում, դրա համար էլ հեշտ է ապրել քյարթուի կերպարով: Հասարակությունը նպաստում է արդյոք այդ բարքերի ընդլայնմանը. օրինակ, հաճախ անգամ ծնողները իրենց երեխաներին պաշտպանելու նպատակով նպաստում են, որ իջնեն փողոց, շփվեն, որ հետո բանակում հեշտ լինի»⁴⁰:

64

Շատ կարևոր է հասկանալ նաև քրեական մշակույթի ծիսականությունը և թատերայնությունը: Հենց քյարթուի և իրական «գողականի» միջև գոյություն ունեցող նրբին տարբերությունը այս երևույթի մեկնաբանության լավ հնարավորություն է տալիս: Ինչպես ասացինք, գողական մշակույթն օգտագործում է իր առերևույթ կանոնները՝ խոսքին հավատարիմ լինելը և այլն, որպես քող՝ իր իրական՝ գիշատիչ արժեքները թաքցնելու համար: Նույն կերպ էլ շատերը սկսում են իրենց պահել այդ մշակույթի արտաքին արտահայտումներին համապատասխան (նշվեց վերը) (լեզուն, հայիոյան-

38. Տե՛ս Տեր-Գաբրիելյան, Գ., Նեղոյան, Ա., Ջալոյան, Վ., Սարգսյան, Ի. և Սարգսյան, Ա. (խմբ.) (2017), Հանդուրժողականության և անհանդուրժողականության դրսևորումները հայ գրականության մեջ, Երևան, ԵՀՀ: Հասանելի է՝ <https://epfarmeria.am/hy/document/Manifestations-of-Tolerance-and-Intolerance-in-Armenian-Literature> [դիտվել է 16.07.2020]:

39. «Քյարթու» ենթամշակույթը՝ որպես «ցածր», ոչ պաշտոնական մշակույթ, ազդված լինելով «գողական» ենթամշակույթից, նաև սերում է խորհրդային շրջանի «ռաբիս» ենթամշակույթից և ունի նրա հետ հարազատ աղերսներ: Տե՛ս ռաբիսի երաժշտական (գլխավոր) տարբերակի ուսումնասիրությունն այստեղ. <https://hetq.am/hy/article/116755> [դիտվել է 16.07.2020]: Տե՛ս նաև սույն գրքի վերջին գրույցը:

40. Գայանե Հովակիմյան, ԴԱՆ, Երևան, 2019, Արքմենիկ Նիկողոսյան, 41 տարեկան:

քը, արտաքին տեսքը, շարժումները, վարքը)՝ իրականում (գոնե դեռևս) չպատկանելով այդ մշակույթին: Սա հատկապես հատուկ է տղա երեխաներին և պատանիներին, ինչպես նաև կալանավայրից վերադարձածներին կամ այնտեղ ադապտացիայի կարիք ունեցողներին. շրջապատը, շրջապատի ճնշումը ստիպում է այդպես «միմիկրիա» լինել՝ հարմարվելու համար: Քյարթուների ենթամշակույթը դրա վառ օրինակն է: Մյուս կողմից, ծիսականության և թատերայնության արտահայտումների դրսևորում է նաև «գողական» լեզվի ստեղծագործականությունը, հենց ռուսերենից (կամ այլ լեզվից) վերցված «գողական» եզրերի փոփոխումը, աղավաղումը, հարմարեցումը հայկական միջավայրին, հայերենին, հայիոյանքների «ծաղկումը», դրանց ստեղծագործական զարգացումը:

Այս «թատերայնության» արտահայտումն են նաև այդ մշակույթին հատուկ միմոսությունը, ծաղրանքը, նմանակումը, պարոդիան, անլրջության, կանոնների խախտման բազմապիսի դրսևորումներ, որոնց նպատակներից են՝ ցույց տալ «մեծ քաղաքակիրթ կյանքի» կանոնների հեղհեղուկությունն ու անկիրառելիությունն այդ միջավայրում՝ մի կողմից, նաև ներարկել «օբյեկտի» մեջ անվստահություն, սպառնալիքի, վտանգի զգացում (որ եթե «մեծ քաղաքակիրթ» կանոնները չեն գործում, ամենը հնարավոր է)՝ մյուս կողմից: Դա պարարտ հող է ստեղծում այդ մշակույթի տարրերի օգտագործման համար պատանիների միջավայրում, ասենք՝ դպրոցում, բուլլինգի մշակույթի՝ հոգեբանորեն չափազանց նրբին ու վարպետ ավանդույթները ներդնելու համար, երբ մեկին ծաղրում են, հետո ասում՝ «չէ, մենք դա նկատի չունեինք, դա խաղ էր», և այդպիսով, նրա արժանապատվությունը խոցելուց հետո, հնարավորություն չստեղծում պատասխանելու (բայց միշտ՝ «ուժի» դիրքից): Ի վերջո, հայիոյանքը՝ ֆիզիկական բռնության փոխարեն, նույնպես այդպիսի միջոց է՝ սուբստիտուտ անել՝ փոխարինել ալֆա-արուկի ֆիզիկական բռնությունը զուտ սիմվոլիկով:

Քրեական ենթամշակույթի նույնականացման մյուս միջոցները դաջվածքներն են⁴¹: Դ. Թումայանը նշում է, որ գողական ենթամշակույթում առկա են եղել երեք գործառույթի դաջվածքներ.

- Ստիգմատիկ դաջվածքներ
- Արտոնյալ դաջվածքներ
- Ուղղակի կարգավիճակային դաջվածքներ, օրինակ՝ թմրամիջոցների համար դատապարտվածի դեպքում սարդ:

Դաջվածքաբանությունը հսկայական նշանակություն ունի այս համակարգում: Դաջվածքները հնարավորություն են ընձեռում սոցիալապես նույնականացնել մարդկանց, քանի որ հատկապես ԽՍՀՄ-ում տարածությունները մեծ էին, նման ձևով իրար ինֆորմացիա և կարգավիճակ էր փոխանցվում: Միևնույն ժամանակ դաջվածքը, ազատության սահմանափակման և նույնականացման նշան լինելով, միանգամից սահմանափակել է մարդու՝ համակարգից դուրս գալու հնարավորությունը: Այս առումով, հետաքրքիր ծրագիր է իրականացվել Վրաստանում, երբ երիտասարդ իրավախախտներին, որոնք եղել էին ազատագրկման վայրերում և ունեին տարբեր դաջվածքներ, աջակցություն էր տրամադրվում մաքրելու դրանք: Անձնական աշխատանքային փորձառությունից առկա է մեկ դեպք, երբ բանտից ազատված 18-ամյա երիտասարդը, խուսափելով ի ցույց դնել իր դաջվածքները, շարունակաբար կրում էր փակ հագուստ, երկար թևքով վերնաշապիկ: Այս էական ազդեցությունը՝ մշակույթի պատկանելիությունը որպես խարան, բռնի և գիտակցված միջոց էր՝ հավաքագրելու և պահպանելու խմբի անդամներին, քանի որ դեռևս կա նույնականացում և սահմանների հստակեցում:

41. Шалагин, А. и Хрусталева, О. (2017), Тюремный фольклор в контексте криминальной субкультуры, Вестник Казанского юридического института МВД России 4(30). URL: <https://readera.org/tjuremnyj-folklor-v-kontekste-kriminalnoj-subkultury-142211819> [последний просмотр 19.02.2020].

Իհարկե, ներկա ժամանակներում դաջվածքների բովանդակության և կիրառման փոփոխությունն է եղել, այն այլևս չունի այդօրինակ ուժեղ և բացարձակ նույնականացնող ազդեցությունը: Այլևս պարտադիր չէ, որ որոշակի դաջվածք կրելը մարդուն անպայման նույնականացնի այս կամ այն խմբի հետ: Սա նաև ցույց է տալիս, որ կա քրեական բարքերի ազդեցության թուլացման միտում:

Անշուշտ, դաջվածքները նույնպես այդ մշակույթի ծիսականության և թատերայնության վառ արտահայտում են և կարևոր դեր են կատարում քրեական մշակույթի նշանագիտությունը՝ սեմիոտիկան ուսումնասիրելու խնդրում: Հետաքրքիր է նաև համեմատել դաջվածքների՝ «գողական» մշակույթի հարաբերակցությունը դրանց տարածմանը էլի «Արևմուտքում» (և այնտեղից նախկին խորհրդային մշակույթներ գալու)՝ որպես արդեն «գարդարվելու» հերթական ձև: Սա, իհարկե, կապված է դաջվածքների նախնադարյան նշանակության հետ, ինչպես նաև այն նշանակության, որ դրանք ունեին աֆրիկյան, բնիկ ամերիկյան և ասիական մշակույթներում, որոնց Արևմուտքը ծանոթացավ գաղութացման ընթացքների շնորհիվ: Դաջվածքը հանելով զուտ քրեական նշանային լեզվից և դարձնելով այն երիտասարդական զարդարման ենթամշակույթի արտահայտություն (տատու)՝ Արևմուտքի մշակույթը կատարեց նույնը, ինչ արեց հայիոյանքների հետ, մեծ չափով զրկելով դրանք մարդու արժանապատվությունը խոցող, վարկաբեկիչ և սադրիչ գործառույթից:

Նշանային և սիմվոլիկ ծեսերը շատ կարևոր դեր են կատարում քրեական մշակույթում նաև իրենց գործողութենական, ոչ միայն խոսքային կամ պատկերային (դաջվածք) տարատեսակների օգտագործմամբ: Այս ամենը (և՛ հայիոյանքը, և՛ դաջվածքը, և՛ արարքային ծեսը), իհարկե, հստակ նշան է նրա՝ այս մշակույթի արխայիկ բնույթի՝ արխայիկ պրակտիկաներին հարազատ լինելու:

*«Ստուգիչ պրակտիկա. նորեկը մտնում էր կամե-
րա, գետնին զգում էին մաքուր սրբիչ: Տեսնում էին
սրբիչի հանդեպ վերաբերմունքը. եթե ինչ-որ մեկը
ընկնում և վերցնում է, ապա նրա վրայով պետք է
անցնել: Եթե ինքը ուղղակի անցներ, ապա ուրեմն
անտարբեր է. եթե վերցներ դներ այլ տեղ, ապա ծա-
ռայություններ մատուցող է: Առաջին անգամ մտած-
ները կարգավիճակ էին ձեռք բերում չիմացության
պատճառով»⁴²:*

Անդրադառնանք քրեական վարքագծին և դրանց նույնա-
կանացման պրակտիկաներին: Դրանք ևս հիմք են դրվել
ազատագրկման վայրերում և նույնականացման միջոցներ
են՝ ստուգելու անձի կարգավիճակը այդ հիերարխիայում:

68

Ստուգման և նույնականացման տարատեսակ պրակտիկա-
ներ և վարքագծեր տարատեսակ տրանսֆորմացիաներով
գործել և պահպանվել են ոչ միայն ազատագրկման վայրե-
րում, այլ նաև փոխանցվել են բանակ ու դպրոց: Օրինակ՝
ավելի համաձայնելու պրակտիկան բանակում հստակ նույ-
նականացվում է «ստորացվող» դասի հետ, չնայած որ քչերը
գիտեն, որ ի սկզբանե այդ մեկնաբանությունը եկել է հենց
այն գաղափարից, որ գողական կողմից համաձայն խորհր-
դային հասարակարգում գողի համար աշխատելը տաբու
էր՝ «գապաղյո»:

Ճիշտ ինչպես որ «քաղաքակիրթ կանոնների խախտում»-
անլրջություն վարքային պրակտիկայում (որի պատճառը
նաև այն է, որ «քաղաքակիրթ» կանոնները հիմնված են
հստակ սոցիալական հիերարխիաների-դերերի պահպան-
ման սկզբունքի վրա, մինչդեռ գողականությունը սոցիումից
դուրս է՝ outcast, отверженный, կաստաներից դուրս մղված,
«անդիպչելի»՝ «ընկած», «իջեցված»), նույն կերպ էլ և՛ հայի-
յանքների, և՛ մարմնի ստորին մասին առնչվող պրակտիկա-
ների հետ կապված ծեսերի ֆիքսվածությունը տաբուներին

42. Գայանե Հովակիմյան, ԴԱՆ, Երևան, 2019, Դավիթ Թումայան, 40 տարեկան:

արտահայտում է նույն մեխանիզմը. «մեծ, պաշտոնական քաղաքակիրթ հասարակության» մեջ թագավորող լրջությանը, կանոնների պահպանմանը հակադրվում է դրանց քանդումը, և «վերին, բարձր, «պաշտոնական» մարմնի մասերին» և դրանց նկատմամբ վարքային կանոններին հակադրվում են «ստորին, ցածր, ոչ պաշտոնական» մարմնի մասերի հետ կապված կանոնները⁴³:

Սակայն պետք է նկատել, որ տաբուների՝ սեքսին կամ զուգարանային պրակտիկաներին, հատակին, գետնին (որը համարվում է կեղտոտ), կեղտին և այլնին առնչվող համակարգը զուտ արխայիկ մշակույթի (ուրեմս և՛ աղքատության) արտահայտում է և գոյություն ունի գողական մշակույթից շատ ավելի վաղ, նրանից շատ ավելի մեծ է: «Վերևը» «ներքևի» հետ չխառնելը նաև սակրալ արքետիպ է. երկինքը, աստված(ներ)ը «վերևում» են, դժոխքը՝ «ներքևում»: Եթե գողական թատերայնությունը, ծաղրը և այլն «մեծ պաշտոնական քաղաքակրթության» կանոնների խախտում են, կարելի է ասել՝ «ձախականություն» (ճիշտ ինչպես գողերի կողմից մարդու սեփականության իրավունքը չընդունելը), ապա «ներքևի» զուգակցումը տաբուին արխայիկ կանոնների ամուր վերահաստատում է, ծայրահեղ «աջականություն», գլխավոր հիերարխիայի «անձեռնմխելիություն», որը հատուկ է նաև պարզապես աղքատ ավանդական-ավանդապաշտ միջավայրերին:

Սրան հետաքրքիր հավելում է այն, որ ամենամեծ մարտահրավերը (և սադրանքը) այդպիսի արխայիկ ուղեղի համար «վերևն ու ներքևը»՝ «մաքուրն» ու «կեղտոտը», «վեհն» ու «ստորը» խառնելն է, ինչպես, օրինակ, օրալ սեքսը: Հայտնի է՝ ինչպես են հայրիշխանական միջավայրերում նշում, որ սիրուհի են պահում, որպեսզի իրենց զավակների մոր հետ օրալ սեքսով չգբաղվեն:

43. Տե՛ս Բախտինի Կառնավալի մասին այստեղ. <http://boon.am/mikhail-bakhtin/> [դիտվել է 16.07.2020]:

Արևմուտքի քաղաքակրթության հերթական քայլերից էր «վերևի» ու «ներքևի» տարբերության վերացումը, օրինակ, գետինը կամ հատակը մաքուր պահելու միջոցով (արևմտյան համալսարաններում միջանցքում կամ լսարանում գետնին նստելը խնդիր չէ), կամ հենց կարծրատիպորեն արքետիպային «ամերիկյան» վարքով՝ ոտքերն ազատորեն դնել սեղանին (ըստ ռուսական ասացվածքի, դա անում է խոզը, իսկ մի շարք ավանդական մշակույթներում դա, նույնիսկ պարզապես ոտքերը բարձր տեղադրելը, ոչ պարտադիր՝ սեղանին, անարգանք է ներկաների հանդեպ):

Եթե ամփոփ ներկայացնենք քրեական բարքերի և չգրված օրենքների էությունը, ապա ենթամշակույթի հիմնական գաղափարն այն էր, որ իր մեջ ընդգրկվող մարդուն, «պաշտոնական» սոցիոմի հիերարխիկ համակարգի համաձայն, այն գրկում է սոցիալական պատկանելությունից. օրենքով գողը պիտի ընտանիք չունենար, որպեսզի խոցելի չլիներ, պիտի լիներ ատոմական մեկ կտոր, ասենք՝ ծայրահեղ էգոիստ, ծայրահեղ անկախ բուրդից: Նա չի կարող իրեն թույլ տալ բարի զգացումներ, մեծահոգություն և այլն:

Առանձին ուսումնասիրության են արժանի նաև այդ թեմային առնչվող միֆերը, որոնք մինչ այսօր դեռևս կան մեր հանրության մեջ: Հետաքրքիր է, որ միֆերը և դրանց հիման վրա կառուցվող երգերը, գրական ստեղծագործությունները ոգեշնչել են մի քանի սերունդ, դարձել են երաժշտական որոշակի ոճ, օրինակ՝ շանսոն, և բավականին տարածված են նաև մեր օրերում: Միֆերի հիմնական բնութագրիչ հատկանիշն այն է, որ գողական կյանքով ապրող մարդիկ արդարության և իրենց կյանքը ընդհանուրին նվիրած գաղափարակիրներ են: Այս առումով շատ հետաքրքիր և հստակ է Վ. Հարությունյանի ձևակերպումը միֆականացված հերոսների իրական կերպարների վերաբերյալ:

«Կա թյուր պատկերացում, որ այդ օրենքները շատ ազնիվ են, շատ մաքուր են, բայց դա բուրդովին այդ-

պես չի, այդ կռիվները բոլորը խորը հաշվարկված, հաշվենկատ ուսումնասիրությունների բաներ են... այսինքն՝ այն պատկերացումը, որ նրանք Ռոբին Հուդեր են ազնվագույն, որ հատկապես կա գրականության մեջ, խաբուսիկ է: Եվ մարդը, որը հայտնվում է այդ իրականության մեջ, եթե ոչ մի քանի օրից, ապա մի շաբաթից կհասկանա, որ այդ ամենը մի՛Ֆ է. յուրաքանչյուրն իր սեփական խնդիրը ունի, իր կենցաղը, իր կյանքը լավացնելու՝ պարտադիր ուրիշների հաշվին»⁴⁴:

Իսկ մարդը, որը դուրս է մնացել այդ մշակույթից, ապրիորի զրկվում է արժանապատվությունից, և «գողը» նրա հետ կարող է անել ինչ ուզի, ընդհուպ մինչև «բեսպրեդել»:

Ընդ որում՝ կարևոր է նաև առաջարկը, որ ժամանակակից մեդիային այդ մի՛Ֆերից ազատելու գործում կօգնի հստակ և ճշգրիտ տեղեկատվության աղբյուրների, նյութերի փոխանցումը: Չնայած նման հանրային աղբյուրները բավականաչափ սահմանափակ են, այնուամենայնիվ այդպիսիք կան, մասնավորապես, հենց Վ. Հարությունյանի աշխատությունում⁴⁵:

Հետաքրքիր է նաև ազատագրկման վայրերում ստեղծվող արվեստի մեջ թեմատիկ ստեղծագործությունների վերլուծությունը, որոնց մեջ կան կտավներ, քանդակներ, մոմեր, դեկորատիվ իրեր, հացից կամ փայտից պատրաստված վարդեր և այլն: Ընդ որում՝ մայրության, սիրո և կրոնական թեման բավականին գերիշխող է այս տեսակի արվեստի մեջ:

Հետաքրքիր է, որ մշակութաբանական տեսանկյունից՝ արվեստագետների զգալի մասը այս դրսևորումներին շատ հանգիստ է վերաբերվում, և կա այն մոտեցումը, որ արվեստային

44. Գայանե Հովակիմյան, ԴԱՆ, Երևան, 2019, Վարդան Հարությունյան, 59 տարեկան:

45. Հարությունյան, Վ. (2020), Քաղբանտարկյալի պատմություն: Հասանելի է՝ <http://bit.ly/33XFpl4> [դիտվել է 19.02.2020]:

դրսևորումները պետք է առավել մաքրված կենսակերպի տանեն, այլ ոչ թե ռոմանտիզմի, և որ դա բավականին իրատեսական է: Սույն հոդվածի հեղինակի անձնական աշխատանքային փորձառությունը ևս հիմք է պնդելու, որ նպատակային արվեստի ստեղծումը քրեակատարողական հիմնարկներում այլևս գողական ենթամշակույթի վերարտադրություն չէ, այլ դրանից ձերբագատում արվեստի միջոցով: Այդ գործերի մեջ կարևոր է դիտարկել մշակութային այն դրսևորումները, որոնք ձևավորվում են փակ հաստատություններում: Այստեղ ճիշտ կազմակերպման և առաջնորդության դեպքում առկա է երևույթի մյուս կողմը՝ վերականգնման բաղադրիչը, և դա հետաքրքիր կերպով մեկնաբանել է Ս. Սաղաթեյանը:

«Քրեական աշխարհի ընդհանուր մշակույթի դրսևորումը արվեստում բնական է, որ եղել է բանտարվեստում: Ինձ հետաքրքրում էր և՛ նյութը, և՛ հենց՝ ինչ նպատակով է դա ստեղծվում: Նկատել եմ, որ մարդ բանտ ընկնելով՝ սկսել է ինչ-որ բան անել, այսինքն՝ իր մոտ ինչ-որ ստեղծագործական ուժեր են եկել. այստեղ և՛ սահմանափակումն է (գործոն), և՛ պայքարը ժամանակի և տարածության սահմանափակման (դեմ): Ստեղծագործական ուժը առաջ է գալիս, երբ մարդը հայտնվում է լիմիտավորված իրականությունում: Եթե նման միջավայրին էլ բերում ես արվեստի դաշտ, ապա ինքը ինչ-որ մի ձևով ապաքրեականացվում է»⁴⁶:

Բոլորովին ուրիշ է այդ բովանդակության կեղծ վերարտադրությունը, նմանակումը հանրային արվեստում: Ինչպես որ քյարթու խոսքը քրեական գռեհիկ ժարգոնային խոսքի նմանակումն է, այնպես էլ ժամանակակից հանրային մշակույթի մեջ՝ երաժշտության և այլ ճյուղերի մեջ, առկա են քրեական ազդեցության տարբեր տարրեր և ժանրեր (եռությամբ՝ պարողիական):

46. Գայանե Հովակիմյան, ԴԱՆ, Երևան, 2019, Սամվել Սաղաթեյան, 62 տարեկան:

*«Արվեստում, այն բոլոր տեղերում, որտեղ արտա-
ցուվում են դրանք լայն մասսայի համար, ցածրաճա-
շակ պրոդուկտներ են՝ ռաբիսը, «բլատնոյը» և այլն,
կարծում եմ դրանք երկար մտածված բաներ չեն,
շատ արագ ստեղծված, պահի, իրավիճակի ազդե-
ցությամբ ստեղծված: Նույնը վերաբերում է սերիալ-
ներին: Կարծում եմ, որ դրանք ընկալելի են այն մաս-
սաներին, ովքեր ժամանակ չեն ուզում տրամադրել
մտածելուն, իրենց կրթությանը, իրենց արժեհամա-
կարգին»⁴⁷:*

Գողականության թեմատիկայի միֆականացված և չա-
փազանցված ազդեցությունը համընդհանուր հանրային
մշակույթի վրա վնասակար է: Այն ազդում է և՛ խոսքի, և՛
երաժշտության, և՛ արվեստի ու մշակույթի բոլոր ճյուղերից
հանրությանը հրամցվող և ձևավորվող արժեքների վրա:

Հանրային մշակույթի մեջ առավել վնասակար, բռնության և
քրեական բարքերի տարածմանն են նպաստում ժամանա-
կակից ֆիլմերը, մեդիա նյութերը, հայկական իրականության
մեջ առկա սերիալները: Հետաքրքիր է այն փաստը, որ առա-
ջին անգամ պաշտոնական մեդիայում, դեռևս ԽՍՀՄ ժամա-
նակահատվածում 1988 թ., ցուցադրվեց «Օրենքով գողերը»
ֆիլմը⁴⁸ ռուսական, սովետական հեռուստատեսությամբ:
Այն կարծես մեդիայի մեջ քրեական թեմատիկայի ազատա-
կանացման առաջին փորձն էր, որը բերեց միլիոնավոր դի-
տողներ և հետագա ազդեցություն ֆիլմարտադրության մեջ՝
այդ թեմատիկայի ընդլայնման տեսանկյունից: Եթե առօրյա
կյանքում որոշակի գողական ավանդույթներ, միֆեր և խո-
սույթներ ստվերված և արգելված են, ապա ֆիլմերը ոչ միայն
վերակենդանացնում են, այլև շատ ավելի վտանգավոր և
ուժեղ են դարձնում դրանց ազդեցությունը, դուրս բերելով

47. Գայանե Հովակիմյան, ԴԱՆ, Երևան, 2019, Մարիամ Մարտիրոսյան, 43 տարեկան:

48. Кара, Ю. (1988), Вору в законе. URL: <http://bit.ly/2PtGrQC> [последний просмотр: 19.02.2020].

դրանք «լուսավոր» հանրային դաշտ՝ պարարտ հող ստեղծում առօրյա կյանքում դրանցից քաղված կարծրատիպերով առաջնորդվելու, բռնության դրսևորումների «նորմալացման», ուրեմն և՛ ոչ պաշտոնական «օրինականացման»:

Ռոմանտիզացումը ներկայումս ավելի շատ ասոցացվում է ոչ թե բուն գողականի, այլ տնտեսապես հզոր, մաֆիոզ կերպարների հետ: Այն բավականին ազդեցիկ է և հանգում է կրկին այնպիսի հիմնարար արժեքների խեղաթյուրված ներկայացման, ինչպիսիք են «հեղինակության» և «արդարության» միֆականացված պատկերացումները հանրային ընկալման մեջ:

«Հեղինակությունը» և «արդարությունը» գողականության համակարգն իրենց շուրջը կառուցող հասկացություններ են:

«Քրեական ենթամշակույթը ստեղծվել է, քանի որ արդարադատության ֆորմալ մարմինը չի կարողանում հաստատել արդարություն, ու ստեղծվել է մի նոր ենթամշակույթ, որը, իբր, հաստատում է այդ արդարությունը, իր կանոններով, կանոնակարգերով, իր հիերարխիաներով: Հաճախ մարդիկ քրեական ենթամշակույթը ընկալում են միայն բանտի ներսում, բայց չեն հասկանում, որ կրողները և դրսևորումները բանտից դուրս են, հենց մեր առօրյա կենցաղում: Քրեական ենթամշակույթի դրսևորումները ամենուր են և ամեն ձևով»⁴⁹:

Կարևոր է սահմանել քրեական ենթամշակույթի գաղափարախոսության հիմք կազմող այս հասկացությունները և ուսումնասիրել դրանց նշանակությունը: Անհրաժեշտ է տեսնել «նորմալ» մշակույթի և գողականության հեղինակության մեջ դրված արժեքների, դրանց սահմանման և բովանդակության տարբերությունները: Եթե մշակույթի մեջ «հեղինակությունը» բարձրագույն համամարդկային արժեքների,

49. Գայանե Հովակիմյան, ԴԱՆ, Երևան, 2019, Մարիամ Մարտիրոսյան, 43 տարեկան:

հումանիզմի, առանձին անհատների պատմական, նյութական և ոչ նյութական արժեքների, նման գործունեության հիման վրա ձեռք բերված սոցիալական արժևորումն է, ապա քրեական ենթամշակույթի սահմաններում «հեղինակությունը» բացարձակ կարևոր, բայց բոլորովին հակադիր բովանդակություն ունի: Այն վաստակվում է տվյալ խմբի կողմից բացարձակ իշխանության հիման վրա: Ավանդականորեն, գողական ենթամշակույթի շրջանակում «հեղինակություն» է եղել ճշմարիտ կյանքով ապրող գողը, որը չպիտի ունենար կին և անձնական կյանք, չպիտի ունենար անձնական տնտեսական միջոցներ, պիտի որոշումների կայացման մեջ անվերապահորեն հետևեր գողական կանոնակարգին, պիտի ազատագրվման մեջ եղած լիներ, պիտի կարողանար աչք չթարթել և ապահովել դաժան, սակայն համակարգի տեսանկյունից «արդարացի» որոշումների կայացումը կամ հավանություն տալ դրան: Նման հեղինակությունները հաճախ միֆականացվել են, և, եթե նայենք մշակութային արտահայտչամիջոցների տեսանկյունից, «բլատնոյ» երգերի թեմաների մեջ այս անձինք «սրբացվում» էին: Դրան միանում էր նաև ռոմանտիզացումը. այս մարդիկ պատկերվում են ազատագրվման վայրերում, ընտանիքից հեռու, նրանց բնավորությանը հատուկ է ընդգծված զգացականություն: Կարոտի, մոր սպասումի երգերը հեղինակություններին զոհացնելու և սրբացնելու միջոցով միֆականացման արդյունք էին: Այսինքն՝ նրանց հեղինակությունը նաև բարձրանում էր, քանի որ կար միֆը, թե նրանք պայքարում էին հանուն արդարության և դրա համար էին հայտնվել խորհրդային բանտերում: Սա շատ կարևոր է, քանի որ, նորից գալով այս ենթամշակույթի դեմ պայքարի հարցին, ցույց է տալիս, որ ուղիղ, կոշտ պայքարը պետք է լինի այնպիսին, որ չլինի մարդկանց զոհացում կամ նման ընկալման մասսայականացում, այլապես զոհի կերպարը կրկին կարող է դառնալ գրավիչ:

Ներկայումս բավականին փոխվել է «հեղինակության» կերպարը և բովանդակությունը: Մեր ժամանակաշրջանում այն

ավելի մոտ է տնտեսական օլիգարխին, մաֆիոզին, քան ասկետիկ կյանք վարող գողին: Նախկին պահանջներն այլևս պարտադիր չեն, և հակառակը՝ ներկա ենթամշակույթի մեջ հեղինակությունը միշտ ամրապնդված է տնտեսական և որոշ դեպքերում՝ քաղաքական իշխանությամբ: Այնուամենայնիվ, ի՞նչն է միավորում այս երկու տիպերին. գործունեության, վարքի մեջ՝ բացարձակ իշխանության պատրանքի ստեղծումը, բռնության դիմելը ըստ կամայական կերպով որոշված «անհրաժեշտության», որոշ իրադարձություններում արդարություն հաստատելու գործառույթը ստանձնելու իշխանությունը:

Քրեական ենթամշակույթի մեջ «արդարության» գաղափարը երևութորեն առանցքային է. «ճշտի» պատերազմները եղել են հենց այս խմբավորումների ներսում, նաև նրանց տրված դերակատարության մեջ: Ինչու՞ են «հեղինակությունը» և նրա կողմից տրվող «արդարությունը» այլընտրանք դասական դատարանին կամ առճակատումների լուծման համայնքային այլ տարբերակներին⁵⁰, ինչու՞ է նրա կայացրած վճիռը «անբեկանելի»: Ենթամշակույթի՝ արդարության կոնցեպտի սեփականացումը խորհրդային շրջանում տեղի է ունեցել պետական արդարադատության նկատմամբ եղած և աճող անվստահության պայմաններում. այդ անվս-

50. Կոնֆլիկտների լուծման ավանդական արտապաշտոնական տարբերակների մասին տե՛ս. Крикорова, Ж., Мельникова, Ж., Недолян, А. и Тер-Габриелян, Г. (ред.) (2003), Традиция разрешения конфликтов на Кавказе и методы институтов гражданского общества. URL: https://www.kavkaz-uzel.eu/system/uploads/attachment_data/file/0000/3106/Traditsiya_razresheniya_konfliktov_na_Kavkaze_i_metody_institutov_grazhdanskogo_obschestva.pdf [последний просмотр: 18.07.2020].

տահուկությունը փոխանցվել է մեր օրեր⁵¹: Արդարությունն այն կոնցեպտն է, որի շուրջ քրեական համակարգը երևութա-կանորեն⁵² կառուցել է իր հիերարխիաները, օրինակ՝ եթե դու «ընկած» ես, արդար է, որ քեզ հալածեն: Եթե դու չես հպատակվում թաղային «հեղինակությանը», «արդար» է, որ նա քեզ ֆիզիկական բռնության ենթարկի: Այսինքն՝ «արդարության» կոնցեպտն օգտագործվում է ենթամշակույթը պահպանելու և վերարտադրելու համար: Մյուս կողմից, եթե ինչ-որ շրջանում այդ արդարությունը պաշտպանական գործառույթ է ունեցել որոշակի խմբերի համար, ապա այդ խմբերից դուրս անծինք երբեմն կա՛մ ստիպված են եղել դի-

51. Armenia 3.0-ում (տե՛ս Ter-Gabrielyan, G. (2020). Armenia 3.0. Understanding 20th Century Armenia. Yerevan, EPF. Available at: <https://epfarmenia.am/document/Armenia-3-0-Understanding-20th-Century-Armenia> [Accessed 18.07.2020]). և սույն գրքի վերջին հարցազրույցում քննարկվում է այն, որ պատմականորեն պաշտոնական համակարգը զաղութային բնույթի էր, և դրա նկատմամբ անվստահությունն ու դրա բռնությանը հակադրումն օգնել են այլընտրանքային մեթոդների ամրապնդմանը, սակայն քանի որ այլ համայնքային ավանդական այլընտրանքային մեթոդները սովորաբար ոչ բռնի էին, ի վերջո հաղթանակել է բռնիին բռնի կերպով հակադրվելու կարողություն ունեցող մեթոդը:

52. Նշում ենք՝ «երևութականորեն», քանի որ, ինչպես բացատրեցինք, այս համակարգի հատկանիշն է՝ սեփական և ո՛չ մի սկզբունքի չհետևել հարմարության կամ կարիքի դեպքում, խախտել ցանկացած սկզբունք (հենց դա է «բեսարեդելի» եությունը. «բեսարեդելը» ոչ թե միայն կոնկրետ դեպքերն են, երբ կոնֆլիկտն էսկալացվում է բացարձակ անկանոն բռնության մակարդակի, այլև դրա հնարավորությունը, սպառնալիքը՝ այդ ամբողջ մշակույթի յուրաքանչյուր դրսևորման մեջ ներկա. «բեսարեդելը» կիրառելի է ինչպես բռնության նախնական դիմողի դեպքում, այնպես էլ ռեակտիվ բռնության՝ բռնությանը հակադրվողի: Հայտնի են շատ դեպքեր, երբ «բեսարեդել» մոտեցումն օգնել է «թույլին»՝ ոչ քրեականին, պաշտպանվել քրեականներից, օրինակ՝ իսկույն դանակահարելով նրանց՝ ի պատասխան նախնական սպառնալիքի (Շալամովից): «Բեսարեդելի» այդ վտանգն ու տագնապը, որ առկա է բռնության ցանկացած նախնական ակտի դիմելիս, բնութագրում է քրեականության ամբողջ մշակույթը և, ի վերջո, հենց այն արգելակն է, որ քնացնում է բռնության ծայրահեղ դրսևորումները: Ավաղ, շատ քրեականներ, կրթություն չունենալով և մտածելու սովոր չլինելով, արարք կատարելիս ապագան չկանխատեսելով, այդ վտանգը հաշվի չեն առնում. դա է պատճառը, որ քրեական մշակույթն անընդհատ լի է առճակատումների էսկալացման օրինակներով, և «խաղաղեցումը» հատուկ է միայն զարգացած «հեղինակությունների» վարքին: Նույն պատճառով «բեսարեդելին» հակվածները համարվում են ինքնապաշտպանության բնագոյ չունեցող, որ հավելյալ արգելակ է նրանց հետ գործ բռնողների համար, այսինքն՝ նրա սկզբունքայնությունը հիմնված է միֆի և թատերայնության վրա:

մել, կա՛մ իսկապես չեն գտել այդ արդարությունը ֆորմալ արդարադատական համակարգում և այսպիսով ևս դարձել են ոչ ֆորմալ քրեական «արդարության» համակարգի կիրառմանը նպաստող:

Այս տեսանկյունից շատ հետաքրքիր է Վ. Հարությունյանի մեկնաբանությունը արդարադատության հարցերում քրեական հեղինակություններին դիմելու պրակտիկաների վերաբերյալ: Հատկապես նյութական, ֆինանսական միջոցների հետքերման հարցով քաղաքացիները հաճախ դիմել են թաղային «հեղինակությանը», «օրենքով գողին», քանի որ պետության կողմից իրականացվող արդարադատության դեպքում, եթե նույնիսկ մեղավոր կողմը դատապարտվում է, տուժողը հիմնականում չի ստանում այն գումարը, որը նրանից վերցվել է: Իսկ քաղաքացու համար առավել կարևոր է, որ հետ ստանա կորցրածը, եթե ոչ ամբողջական, ապա գոնե մի մասը: Այսինքն՝ թաղային «հեղինակությունների» ազդեցությունը տարածվում է բռնի, սակայն քաղաքացու տեսանկյունից առավել արդյունավետ մեխանիզմով:

78

Այսպիսով, մշակութային, սոցիալական կիրառումների, պրակտիկաների, միֆերի և խոսքի միջոցով քրեական բարքերն ազդեցություն ունեն բնակչության ամենատարբեր խմբերի վրա, ոչ միայն նրանց, ովքեր գիտակցաբար կրում են այդ բարքերի ազդեցությունը, այլ նաև նրանց, ովքեր տուժողներ են, զոհեր: Եվ նրանց մեջ կան խոցելի խմբեր և խոցելի միջավայրեր:

Գլուխ 5. Քրեական բարքերը և բռնությունը որպես պարտադրվող դերային մոդելներ. խոցելի սոցիալական խմբեր և միջավայր

Քրեական ենթամշակույթի ամենաբացասական ազդեցությունը մարդու և հասարակության ստեղծագործականության, վարքագծի ընտրության ազատության սահմանափակումն է: Բռնության տարատեսակները և հետևանքները բազում են: Այն կարող է սկսվել խոսքային՝ վերբալ բռնությունից և

զարգանալ մինչև ծեծ, սեռական բռնություն, սպանություն և ինքնասպանության հասցնել: Սոցիալական տարբեր միջավայրերում բռնության ձևերը տարբեր են: Իհարկե, այն առավելապես խտացած է տղամարդկանց միջավայրում և հաստատություններում, որոնք փակ են, այդ թվում՝ ազատազրկման վայրերը, հատուկ դպրոցները և բանակը: Մյուս կողմից, այն ներթափանցել է նաև դպրոց, կրթական բարձրագույն հաստատություններ՝ այսպիսով տարածվելով հանրային բաց դաշտում:

Այս համատարած լայն ազդեցության տեսանկյունից առավել խոցելի են դեռահասները:

«Եթե նախկինում ենթամշակույթը ուներ օրենք, որ այդ ամենը փակ է և չպետք է հանրայնացվի, հիմա սահմանները կորել են: Այսինքն՝ այդ մշակույթը հանրայնացվել է: Օրինակ՝ նախկինում նույնիսկ որոշակի բառերի օգտագործումը խմբային պատկանելության մեջ էր, հիմա դա հանրային պատկանելությունն ունի^{53, 54}»:

Դեռահասության տարիքին բնորոշ ճգնաժամի հիմնական խնդիրներից մեկը որևէ խմբի՝ սեփական պատկանելության հարցի լուծումն է, միայնակ՝ խմբերից դուրս չմնալը՝

53. Հետաքրքիր է, որ այդ բառերը, նույնպիսի հանրայնացում ապրելով, օրինակ, անգլոամերիկյան մշակույթում, զգալիորեն կորցրին իրենց խոցող, սադրիչ բնույթը: Հայաստանում, չնայած այդ գործընթացը դանդաղորեն, բայց նույնպես տեղի է ունենում, նրանց վիրավորական իմաստավորումը դեռևս կարծես նույնիսկ չի թուլանում: Դա բացատրելի է տարբեր հասարակություններում տարածված կառուցվածքային բռնության տարատեսակներով, մշակութային խորքային տարբերություններով, լիբերալ կապիտալիստական հասարակությունում, որտեղ համայնքն ուժեղ է, կոմպրոմիսը տեղեկաց ունի դառնալու գլխավոր արժեք, այսինքն՝ երկու հանդիպողի նպատակն է կոնֆլիկտի մեջ չմտնել: Սա կապված է կապիտալիզմի կարիքների (տե՛ս Putnam, R. D., Leonardi, R., & Nanetti, R. (1993). Making democracy work: civic traditions in modern Italy. Princeton, N.J., Princeton University Press), ինչպես նաև տվյալ հասարակությունում ձևավորված արժեքային համակարգի հետ՝ արգելող թե քաջալերող (տե՛ս Лефевр, В. А. (2003), Ангребра совести. Москва, Когито-Центр).

54. Գայանե Հովակիմյան, ԴԱՆ, Երևան, 2019, Ռուբեն Ադուզումյան, 75 տարեկան:

«չտարբերվելը» «մյուսներից»: Դեռահասը միայնության ուժեղ զգացում ունի և գիտի, որ իր շրջապատում միայնակ մնալը կմեկնաբանվի որպես թուլություն և կաստայից դուրս լինելու՝ «անդիպչելի» դառնալու հանգամանք, ուրեմն և՛ բուլլինգի թիրախ: Սոցիալականացման կարևոր հանգրվան է դառնում հանրային միջավայրերում բակում, դպրոցում, պատկանելության խնդրի լուծումը: Պատկանելության մղումն ու կարիքը այնքան ուժեղ են, որ, նույնիսկ հասկանալով, որ կա ազդեցիկ ուժեղ, և նրա խմբին պատկանելությունը նրան հպատակվել կնշանակի, դեռահասներն ընտրում են այդպիսի խմբում դեր ստանձնելը, նույնիսկ ձգտում են այդպիսի խմբում դերի արժանանալուն: Որոշակի դեր է կատարում նաև իրական հեղինակության ձեռքբերման կարիքը՝ ընտանեկան հեղինակություններից դուրս, իսկ մեր միջավայրում հաճախ «մեծահասակի աշխարհի» ներկայացուցչի հեղինակությունը (ուսուցչի, ուստայի և այլն) բացակայում է, եթե ամրապնդված չէ քրեական մշակույթի թատրոնով:

80

«Ազդեցիկ ուժեղը դեկավարում է բակը. նման կերպարը, նման խմբավորումները ձգում են դեռահասին, եթե, օրինակ, ընտանիքում չկա այդ ուժը: Պարտադիր չէ, որ ընտանիքում լինի նման օրինակով անձ, ընտանիքը կարող է լինել շատ դրական, սակայն ռեֆերենտային կերպարի անհրաժեշտությունը, ուժեղ լինելու անհրաժեշտությունը մղում է դեռահասին դառնալու խմբի անդամ, որտեղ կան չգրված, բայց ուժեղ օրենքներ»⁵⁵:

Առնականության, «տղայականության», «ուժեղ տղայի» կերպարն ամենա«մազնիսականն» է ոչ միայն դեռահասների, այլև ընդհանրապես հանրության պատկերացումներում: «Ուժեղ» հաճախ ասոցացվում է վերբալ և ոչ վերբալ բռնություն

55. Գայանե Հովակիմյան, ԴԱՆ, Երևան, 2019, Նարինե Ստեփանյան, 40-45 տարեկան:

կիրառելու փորձի, դա անելու մեջ որևէ կաշկանդվածություն չունենալու, հարցերը բռնությամբ լուծելու կենսափորձի հետ:

«Ասոցիալ» մնալու անհանգստությունը, ինչպես ասացինք, սկսվում է դեռահասությունից: Հատկանշական է հոգեբան Ն. Ստեփանյանի նշելը, որ շարժառիթը կարող է լինել խումբը, որը դրդում է: Եթե ուզում ես մնալ խմբում, պետք է ենթարկվես (peer pressure): Խմբային օրենքները դառնում են պարտադիր: Սա կարևոր է այն տեսանկյունից, որ ենթամշակույթն իր ազդեցությունը տարածում է ցանցային կառավարման ձևով, և դա իրականացվում է հիմնականում դպրոցներում, նաև՝ թաղերում, ապա՝ բանակում: Հենց այս տարիքից տղաների շրջանում գրական խոսքը դառնում է պարսավելի, դաս պատասխանելը ևս չի խրախուսվում: Այդ տարիքում անհատական դիմադրությունը այս բարքերին շատ դժվար է, քանի որ առավել մեծ տարիքով, թաղի կամ դպրոցի հեղինակություն ունեցող տղաները ցանցային կամ ոհմակային ձևով են ճնշում և հրապարակային ցուցադրում են իրենց բռնության ուժը և սպառնում: Տղաների դաստիարակության մեջ ծնողները հաճախ առաջնորդվում են այն սկզբունքով, որ որպեսզի իրենց որդին կենսունակ լինի, դիմակայի և առաջ գնա սոցիալական հարաբերություններում, այդ ամենը պետք է փողոցում յուրացնի:

Իշխանություն, հեղինակություն կառուցելու այլ ձև հասարակությունը, ըստ էության, տղաներին հնարավորություն չի տալիս. այսինքն՝ խելացիության հիմքի վրա հեղինակություն ունենալ, ձեռքբերումների հիմքի վրա հեղինակություն ունենալ և այլն: Իհարկե, հասուն տարիքում այդ ազդեցությունը սկսում է նվազել, սակայն դեռահասների մի մասն արդեն իսկ կորցնում է կրթության համակարգում առաջխաղացման հնարավորությունը, և ստացվում է, որ երիտասարդ համայնքի ստեղծարար ուժը հասարակությունը ուղղակի ոչնչացնում է՝ դարձնելով նրան բռնի բարքերի գոհ:

Կարևոր է նաև քրեական ենթամշակույթի գենդերային աս-

պեկտի վերհանումը: Անշուշտ, այն առաջին հերթին ազդում է տղաների վրա և դոմինանտ է տղամարդկանց միջավայրում:

Քրեական ենթամշակույթն ընդգծված գենդերային առանձնահատկություններ ունի, այն տղամարդկանց դոմինանտության («հայրիշխանության») մշակույթ է, դրա մաս և առաջատար: Անդրադառնանք, ուրեմն, կանանց մասնակցության կամ հնարավոր ազդեցության հարցի ուսումնասիրությանը:

Շատ հակասական է կանանց դերակատարությունը, և՛ որպես ազդեցության կրողի, և՛ որպես այն փոխանցողի դերերի ուսումնասիրության ժամանակ բացահայտվող: Մայրականն առերեսորեն (երևութականորեն) սրբացված է և՛ քրեական մշակույթում, և՛ հայաստանյան պաշտոնական մշակույթում, սակայն կինն այս համակարգում զրոյացված է (հայտնի ասույթ է՝ «Աղջկա խոսքը հիմք չէ»): Մյուս կողմից, առկա է այն հակասությունը, որ հաճախ կանայք, որոնք ամուսնացած են քրեական հեղինակությունների հետ կամ նրանց քույրն են կամ դուստրը, կարող են լինել շատ բարեկիրթ: Նրանց դերակատարությունը շատ պասիվ է կամ հանդուրժող: Իհարկե, կա նաև ընտանեկան բռնության խնդիր. այդ պասիվ դերակատարությունը ձևավորվում է հենց դպրոցում, երբ աղջիկները (և ուսուցչուհիները) որպես դիտորդ են (bystander, «ավարա»⁵⁶) տղաների կռիվներին և որևէ կերպ չեն միջամտում՝ այդպիսով ոչ միայն հանդուրժելով բռնությունը, այլև մշակութաբանորեն դրա ճառագայթողներն ու ամրապնդողները դառնալով իրենց պասիվությամբ: Օգնության չեն գալիս նրան, ով գուցե ընդվզեր կամ չհանդուրժեր. իրենց վարքով նշան են տալիս, որ այդ աշխարհից ելք չկա, քանի որ չկան իր պոտենցիալ համախոհները:

56. Տե՛ս bystander effect-ի մասին այստեղ. https://en.wikipedia.org/wiki/Bystander_effect [դիտվել է 18.07.2020], ինչպես նաև քննարկված՝ սույն ժողովածուի այլ գործերում (բանակի, դպրոցի մասին):

«Կանայք ֆորմալ տեսանկյունից քրեական ենթամշակույթով չեն հետաքրքրվում, բայց կանանց ներդրումը նպաստում է, որ այդ ենթամշակույթը ամրապնդվի և տարածվի: Մեր մշակույթում երեխաների դաստիարակության հարցում շատ մեծ դեր ունի կինը, սովորաբար կանայք են երեխային սովորեցնում ճիշտ ապրելը, բարին ու չարը, դպրոցում էլ ուսուցիչների շուրջ 90%-ը կանայք են: Քրեակատարողական հիմնարկում արդեն հայտնված կանանց դեպքում ընդհանրապես կանայք շատ հարմարվող են նոր իրավիճակներին, քան տղամարդիկ: Որքան են քրեակատարողական հիմնարկներում հանդիպել եմ, կանայք շատ արագ վերցրել են, օգտագործել այդ ենթամշակույթին բնորոշ տարրեր, լեզու, առանց կաշկանդվելու՝ մեծ մասը դառնում են այդ ենթամշակույթի վառ կրողներից»⁵⁷:

Ինչպես ասացինք, ընտանիքները, ուրեմն և մայրերը, ձգտում են, որ իրենց տղա զավակները լինեն ուժեղ, և դա հաճախ ասոցացվում է հենց գողական բարքերի իմաստով ուժեղ լինելու գաղափարի հետ:

Իհարկե, երիտասարդ կանանց՝ հասարակական-քաղաքական կյանքում ակտիվ գործունեության մեջ ավելի ու ավելի ներգրավվելը խրախուսելի է: Արդեն իսկ որոշակիորեն դրսևորվում է նրանց ազդեցությունը (քրեական բարքերին հակազդեցությունը) հանրային միջավայրերում: Այդ ազդեցության վառ օրինակ է թավշյա հեղափոխության և դրան նախորդած քաղաքացիական անհնազանդությունների մեջ երիտասարդ աղջիկների դերը: Այսինքն՝ ակնհայտ է, որ կանանց ներգրավվածության մեծացումը քրեական բարքերի ազդեցության թուլացում է նշանակում և նշանակելու է:

Քրեական բարքերի և բռնության խտացված ազդեցությունն

57. Գայանե Հովակիմյան, ԴԱՆ, Երևան, 2019, Մարիամ Մարտիրոսյան, 43 տարեկան:

առկա է փակ միջավայրերում, որտեղ և տեղի է ունենում դրանց անարգել վերարտադրությունը, որն ազդում է «դրսի» հասարակության վրա: Այս առումով առավել խոցելի են փակ հաստատությունները, մասնավորապես, ազատագրված վայրերը. ենթամշակույթ կրողները, իշխանության կողմից խրախուսվող և հաստատված բարքերին հենվելով (այդ բարքերն արդեն նույնիսկ չի կարելի անվանել «ոչ ֆորմալ», քանի որ դրանք կազմում են այդ հաստատությունների ամենօրյա գործունեության հիմքը և նույնիսկ նշվում են պաշտոնական դիսկուրսում որպես քրեակատարողական հաստատությունների մշակույթ), իշխանության և տնտեսական միջոցների տիրապետման նպատակով տարածում են իրենց բարքերը յուրաքանչյուր նորեկի ընդգրկմամբ: Տնտեսական միջոցների ձեռքբերումն «արդարացվում էր» հանրօգուտ նպատակներով. «օբշյագ» հասկացությունը ներդրվել և կիրառվել է Գուլագում, եթե ոչ ավելի վաղ ժամանակներից, գեկերի կարիքները հոգալու համար: Բայց, ինչպես և ամեն ինչ քրեական աշխարհում, այդ կարիքների բացակայության խնդրի (կարիքներ, որ պիտի ապահովվեն, սակայն չեն ապահովվում պաշտոնական համակարգի կողմից) առերեսորեն «արդար» լուծումը, կանոնակարգվելով քրեական մշակույթի բարձրաստիճան ներկայացուցիչների կողմից, կիրառվում է նրանց վոյունտարիստական հայեցողությամբ: Եթե նախկինում («պաշտոնական» գողական համակարգում) համարվում էր, որ հիերարխիայի վերին մասում գտնվող անձը՝ «բարձրագույն ճշմարտության» կրողը, որն ուներ անբեկանելի իշխանություն, պիտի չունենար սեփական տնտեսական միջոցներ, ուրեմն և հավանական էր, որ «օբշյագը» կբաշխի «արդարորեն», ըստ կարիքների, ապա ներկա համակարգում դա ամբողջությամբ շրջված գաղափարախոսություն է: Նախկինում էլ, իհարկե, հաշվի առնելով գողական աշխարհի անարդար աստիճանակարգը (եթե որոշ մարդիկ կաստայից դուրս են, և հիերարխիան կարծր է), «օբշյագի» բաշխումը միշտ եղել է հօգուտ ուժեղի

կարիքների և ցանկությունների: Հիերարխիայի բոլոր աստիճանակարգերում գործառույթները բաշխված են: Նույնասեռ մարդկանց կուտակման միջավայրում, որը քրեակատարողական հիմնարկն է, հիերարխիկ կառուցվածքը պահպանվում է, սակայն «գողի» «անշահախնդրության» արժեքն այլևս բացարձակապես վստահելի չէ և չի գործում որպես համակարգի պահպանման և «ազնվագարմացման» գործոն: Այդպիսով, բիրտ ուժի՝ բռնության գործոնը դառնում է գլխավորը, որ պահպանում է աստիճանակարգը (մյուսը, իհարկե, պաշտոնական համակարգի կողմից դրա քաջալերումն է⁵⁸): Այստեղ հայտնվելուց հետո մարդը ստիպված է որևէ կերպ հարաբերվել գողականությանը՝ ընդունել և որևէ դեր ստանձնել, չընդունել և մերժել՝ մտնելով պայքարի մեջ, դիմագրավել կամ փոխհատուցել: Ընդ որում՝ մշակույթի պարտադրումը ևս ուսումնասիրության արժանի պրակտիկա է և, առաջին հայացքից, ոչ այնքան բռնի (դու ներս ես գալիս, ընկղմվում ես մի միջավայր, որտեղ բարքերն այդպիսին են ի սկզբանե), սակայն հենց բռնության ամբողջ շղթան սկսվում է անձին ներգրավումից:

Երբ քրեակատարողական հիմնարկում հայտնվում է նորեկ, որը կարող է լինել շատ անպաշտպան և խոցելի, «դրսում»

58. Պաշտոնական համակարգի կողմից այդ մշակույթի քաջալերումը քննարկվում է նաև սույն ժողովածուի այլ հոդվածներում, հատկապես՝ բանակին վերաբերող ուսումնասիրության մեջ: Քաջալերման պատճառներից են. ա) համակարգի աղքատությունը, այսինքն՝ նյութական ռեսուրսների օբյեկտիվ պակասը (և սա բերում է մեկ այլ հոդվածում ուսումնասիրված՝ աղքատության և բռնության կապին), բ) կոռուպցիան (երբ առանց այն էլ սահմանափակ ռեսուրսները բաշխվում են ոչ ըստ կարիքի), գ) որևէ բան փոխելու մոտիվացիայի բացակայությունը, մտքի ծուլությունը, որը գալիս է նաև նրանից, որ նույն պաշտոնական համակարգը նույնպես հիերարխիկ է. մտնելով այդ համակարգ՝ նոր աշխատակիցն ընդունում է այն բարքերը, որ հաստատվել էին իրենից առաջ՝ իր վերադասների և շրջապատի կողմից, և նրա մտքով իսկ չի անցնում, մեծ մասամբ, փորձել դրանք փոխել: Հատկանշական է, որ և՛ բանակային, և՛ դպրոցական հետազոտությունների ռեսպոնդենտները չեն բերել ոչ մի օրինակ՝ ինչպես կարելի է, առանց «վերից», օրենքների և ոլորտային քաղաքականությունների փոփոխության, զուտ հասարակական-համայնքային կազմակերպմամբ հաղթահարել բռնությամբ պայմանավորված և դրա վրա հիմնված բարքերն իրենց միջավայրերում, զոնե առանձին դեպքերում (ինչի հնարավորությունը քննարկվում է սույն գրքի նախաբանում):

չունի ուժեղ և հարուստ հարազատներ, որոնք կարող են կաշառքներով հատուկ պայմաններ ապահովել նրա համար, ներսում էլ չունի իր կողքին կանգնող փորձված կալանավորներ, «զոն նայողը» կարող է առերևույթ բարեհաճ լինել և այս նորեկին հնարավորինս աջակցել: Սա առաջին շրջանն է, երբ նորեկը, որն ունի պաշտպանության կարիք, անմիջապես գտնում է իր փրկչին և արդեն իսկ դառնում պատրաստակամ՝ նրան ծառայելու, նրա ճշմարտությունն ընդունելու: Երկրորդ շրջանում նորեկը ստանձնում է դեր, և դա «ճուտի» դերն է, այսինքն՝ պաշտպանության և հովանավորչության արժանի երիտասարդի դերը: Պաշտպանության համար նորեկը սկսում է տարբեր ծառայություններ մատուցել: Կախված նորեկի ռեսուրսից, կարողություններից, հատկանիշներից՝ դրանք կարող են լինել տարբեր ծառայություններ, ինչպես.

86

1. սոցիալ-կենցաղային. աջակցել և սպասարկել զոն նայողին.
2. ֆինանսական. աջակցել ֆինանսական հարցերի կազմակերպմանը.
3. միջնորդական. լինել միջնորդ ընթացիկ հարաբերություններում, օգնել «ուստավի» պահպանմանը.
4. սեռական ծառայություններ.
5. ուժի կիրառման ծառայություններ.
6. ներգրավել այլ անձանց, այլ ֆինանսական ռեսուրսներ և այլն:

Չոհացման և նորեկների հավաքագրման այս պրակտիկան ամբողջությամբ կառուցված է քրեական ենթամշակույթի բացարձակ բռնի իշխանության վրա (հավանություն ստացած լինելով պաշտոնական համակարգի կողմից), անձին, նրա կամքին հակառակ, դերային վարք փոխանցելու, այդ վարքը խրախուսելով տարբեր դերեր առաջադրելու մեջ: Ընդ որում՝ եթե «մաքուր» տիպը գործում է քրեակատարողական հիմնարկներում, ապա տրանսֆորմացված և

ադապտացված գործելաոճերն առկա են դպրոցներում և բանակում:

Հատկապես դպրոցական միջավայրում բռնության մյուս դրսևորումը վերահսկողությունն է: Վերահսկողությունը կարևոր է հենց ստեղծագործականությունը և անկախ մտածողությունը ոչնչացնելու համար: Նման վերահսկողության օրինակներից է «հաշիվ տալու» պահանջը, եթե տղաները դաս են պատասխանում, կատարում են տնային աշխատանքներ: Չնայած մասնավոր դպրոցներում այս պրակտիկան վերացել է, սակայն հանրակրթական դպրոցներում, հատուկ դպրոցներում, հատկապես մարզերում այն դեռևս տարածում ունի. դրա արդյունքում տղաների մի զգալի մաս չի ընդգրկվում բուն, իրական կրթական գործընթացի մեջ, ապա նաև՝ բուհական կրթության շրջանակում:

Այս վերլուծության համատեքստում կարևոր է նշել, որ զինվորական գործերով դատապարտված, այդ թվում՝ ցմահ ազատազրկման դատապարտված անձանց կատարած սպանությունների մեջ գերակշիռ են այն դեպքերը, երբ հանցագործությունը կատարվել է հայիոյանքի, դրան պատասխանելու, սեռական բռնության վախի, ապա այն հանրայնացնելու ամոթի, վախի և վերահսկողության պատճառով, երբ տուժողներն այլ ելք չեն գտել, քան սպանել՝ փրկելու համար իրենց արժանապատվությունը այդ բազմակողմանիորեն պարտադրվող և բոլորին բռնության տանող մշակույթում:

Անդրադառնալով ներսոցիալ-քաղաքական իրականությանը, երկրում տեղի ունեցած քաղաքական գործընթացներին և դրանցից բխող ազդեցություններին՝ ակնհայտ է, որ այժմ լավագույն ժամանակահատվածն է քրեական բարքերի ազդեցության նվազեցման ուղղությամբ ակտիվ նախաձեռնություններ իրականացնելու համար: Ազատազրկման վայրերում արդեն իսկ կան, տարածվում են անձին այդ մշակույթից հետ պահելու միջոցներ, կրթության և սոցիալակա-

Նացման ծրագրեր: Դրանք կան, բայց կարիք ունեն ընդլայնման, պետական հատուկ համալիր քաղաքականության և հանրային դիսկուրսի ձևավորման: Քանի որ բռնությունը և քրեական ենթամշակույթը տարածվել են հանրայնացման ամենատարբեր միջոցներով և սպառնացել դառնալ հանրային գլխավոր մշակույթ, դրա հաղթահարման ուղիներից է երևույթի խայտառակումը՝ ապապոպուլյարացումը, «կաստայից դուրս» հայտարարելը, երևույթն «իջեցնելը»: Այս համալիր քայլերի վերաբերյալ առաջարկները գալիս են նաև երևույթը կրողներից:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ

1. Բայադյան, Հ. (2020), Հայացք խորհրդային անցյալին: Հետք, մայիսի 5: Հասանելի է` <https://hetq.am/hy/article/116755> [ղիտվել է 16.07.2020]:
2. Հարությունյան, Վ. (2014), Այլախոհությունը խորհրդային Հայաստանում: Երևան, Վան Արյան:
3. Հարությունյան, Վ. (2020), Քաղբանտարկյալի պատմություն: Հասանելի է <http://bit.ly/33XFpl4> [ղիտվել է 19.02.2020]:
4. Վարդանյան, Ռ. և Ալեքյան, Ն. (2017), «Ճամփաբաժանին: Որոշումների ժամանակը» նախագիծը: Հասանելի է` <https://armenia2041.org/am/> [ղիտվել է 16.07.2020]:
5. Տեր-Գաբրիելյան, Գ. (2014), Միխայիլ Բախտին: Բուն TV: Հասանելի է` <http://boon.am/mikhail-bakhtin/> [ղիտվել է 18.08.2020]:
6. Տեր-Գաբրիելյան, Գ., Նեդոյան, Ա., Ջալոյան, Վ., Սարգսյան, Ի. և Մարգարյան, Ա. (խմբ.) (2017), Հանդուրժողականության և անհանդուրժողականության դրսևորումները հայ գրականության մեջ: Երևան, ԵՀՀ: Հասանելի է` <https://epfarmenia.am/hy/document/Manifestations-of-Tolerance-and-Intolerance-in-Armenian-Literature> [ղիտվել է 16.07.2020]:
7. Բաֆֆի (1989), Խաչագողի հիշատակարանը: Հասանելի է` <https://bit.ly/35tCluO> [ղիտվել է 18.07.2020]:
8. Քումուկց, Մ. և Ներսիսյան, Լ. (2017), Հանդուրժողականության և անհանդուրժողականության դրսևորումները Խ. Աբովյանի բանահյուսական ակունք ունեցող ստեղծագործություններում: Տեր-Գաբրիելյան, Գ., Նեդոյան, Ա., Ջալոյան, Վ., Սարգսյան, Ի. և Մարգարյան, Ա. (խմբ.) (2017), Հանդուրժողականության և անհանդուրժողականության դրսևորումները հայ գրականության մեջ: Երևան, ԵՀՀ, էջեր 65-106: Հասանելի է` <https://epfarmenia.am/hy/document/Manifestations-of-Tolerance-and-Intolerance-in-Armenian-Literature> [ղիտվել է 16.07.2020]:

9. Օսյան, Ե. (1921), Թաղականին կնիկը: Հասանելի է <https://bit.ly/2LFCxG1> [նիստվել է 18.07.2020]:
10. Putnam, R. D., Leonardi, R., & Nanetti, R. (1993). Making democracy work: civic traditions in modern Italy. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
11. Ter-Gabrielyan, G. (2020). Armenia 3.0. Understanding 20th Century Armenia. Yerevan: EPF. Available at: <https://epfarmenia.am/document/Armenia-3-0-Understanding-20th-Century-Armenia> [Accessed 18.07.2020].
12. Weber, M. (2001). The Protestant ethic and the spirit of capitalism. London: Routledge.
13. Wikipedia (2020). Bystander effect. Available at: https://en.wikipedia.org/wiki/Bystander_effect [Accessed 18.07.2020].
14. Белых, Г. и Пантелеев, Л. (2017). Республика ШКИД. Москва, Энас-книга.
15. Дышев, С. (2008), Воры в законе и авторитеты. Москва: Эксмо.
16. Кара, Ю. (1988), Воры в законе, <http://bit.ly/2PtGrQC> [последний просмотр: 19.02.2020].
17. Крикорова, Ж., Мельникова, Ж., Недолян, А. и Тер-Габриелян, Г. (ред.) (2003), Традиция разрешения конфликтов на Кавказе и методы институтов гражданского общества. URL: <https://bit.ly/2LmVhNN> [последний просмотр: 18.07.2020].
18. Лефевр, В. А. (2003), Алгебра совести. Москва, Когито-Центр.
19. Тер-Габриелян, Г. (2018), Уроки истории. URL: <https://www.gtergab.com/ru/news/essay/the-lessons-of-history-russian/145/> [последний просмотр 16.07.2020].
20. Шалагин, А. и Хрусталева, О. (2017), Тюремный фольклор в контексте криминальной субкультуры, Вестник Казанского юридического института МВД России 4(30). URL: <https://readera.org/tjurementnyj-folklor-v-kontekste-kriminalnoj-subkultury-142211819> [последний просмотр 19.02.2020].